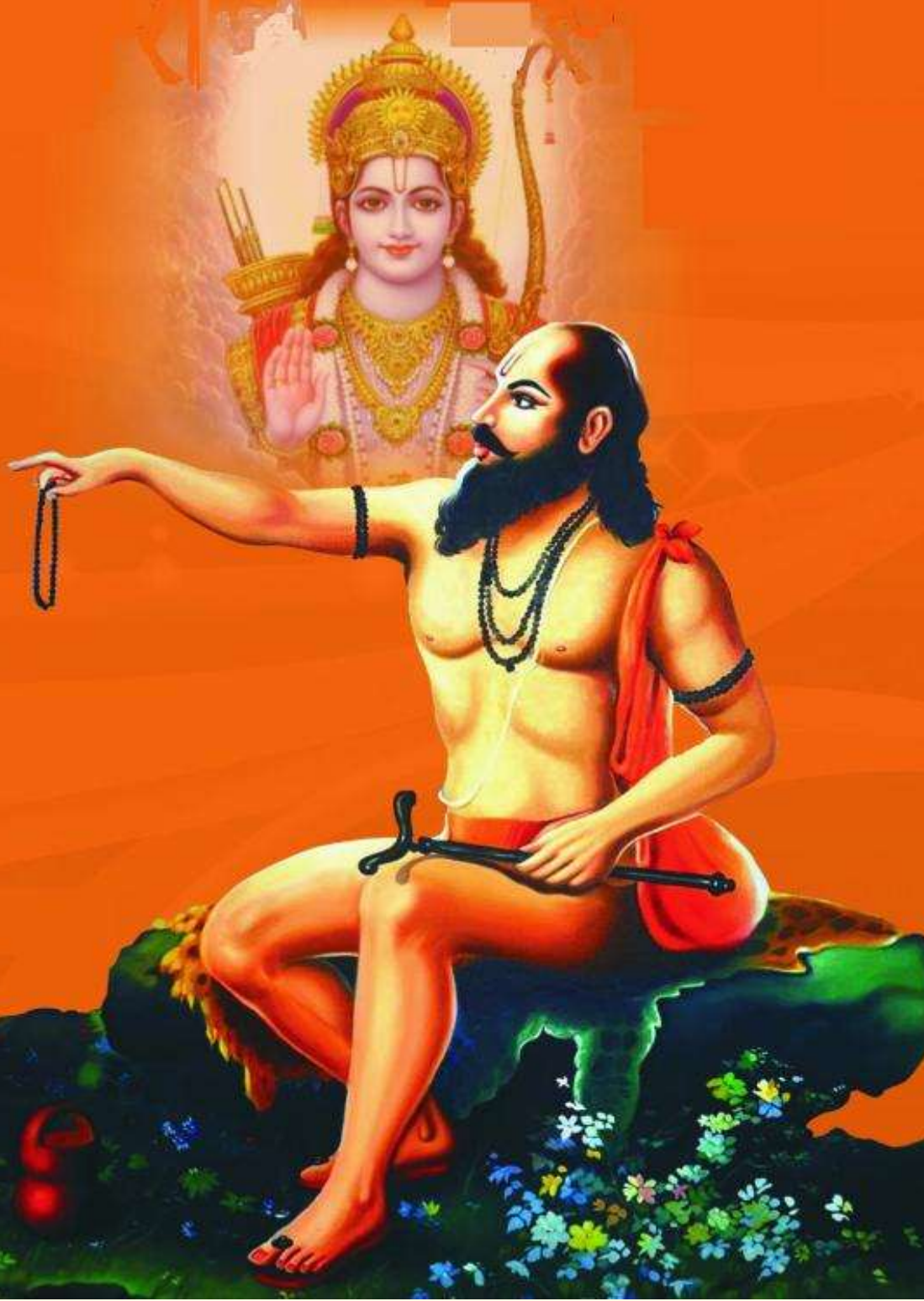

ग्रंथराज

दासबोध

खंड चवथा

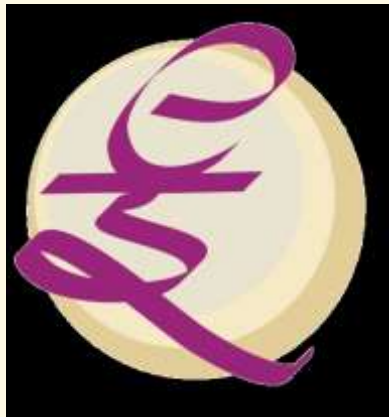
दासबोध

खंड ४

दशक १३ ते १६

समर्थ रामदास स्वामी

ई साहित्य प्रतिष्ठान

विनंती

दासबोधाचे सुमारे १५०० पानांचे पाचही खंड विनामूल्य वाचनासाठी आहेत. त्यावर सर्वांचा कायदेशीर अधिकार आहे. संतमहात्म्यांनी आपले विचारधन जास्तीत जास्त लोकांपर्यंत पोहोचावे म्हणून ते कायम मुक्त ठेवले. हे पुस्तक जास्तीत जास्त लोकांना वाटण्याचे कायदेशीर अधिकार व नैतिक जबाबदारी आम्ही वाचकांकडे सोपवत आहोत.

ई साहित्य प्रतिष्ठान हे नवीन लेखक कवींना जास्तीत जास्त वाचकांपर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे. तसेच सुमारे अडीच लाख वाचकांसाठी दर्जेदार साहित्य विनामूल्य नियमितपणे मिळण्याचे साधन आहे. सुमारे अडीच लाख मराठी वाचक ई मेल द्वारे व वेबसाईटद्वारे ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या पुस्तकांचा आस्वाद घेत असतात.

भगवद्गीता, भावार्थ ज्ञानेश्वरी, छत्रपती शिवाजी, शंभूराजे, मावळे, विवेकानंद, सावरकर, जातककथा, शामची आई, तुकाराम गाथा, संत बहिणाबाई, मनाचे श्लोक, चोखामेळा, नामदेव गाथा आदि पुस्तकंही तरूण मराठी मुलांपर्यंत आणण्याचं काम ई साहित्य प्रतिष्ठान करतं. दर आठवड्याला नवनवीन पुस्तकं प्रकाशित करणाऱ्या ई साहित्य प्रतिष्ठानला आपल्या सहकार्याची गरज आहे.

नवीन साहित्यासाठी.

नवीन वाचकांसाठी.

मराठीला नवीन क्षितिजांशी नेण्यासाठी.

मनःपुर्वक आभार

dasbodh.com

विकीस्रोत

स्वराज्य

हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे

आणि

तो मी मिळवणारच

हा वरवर साधासोपा दिसणारा

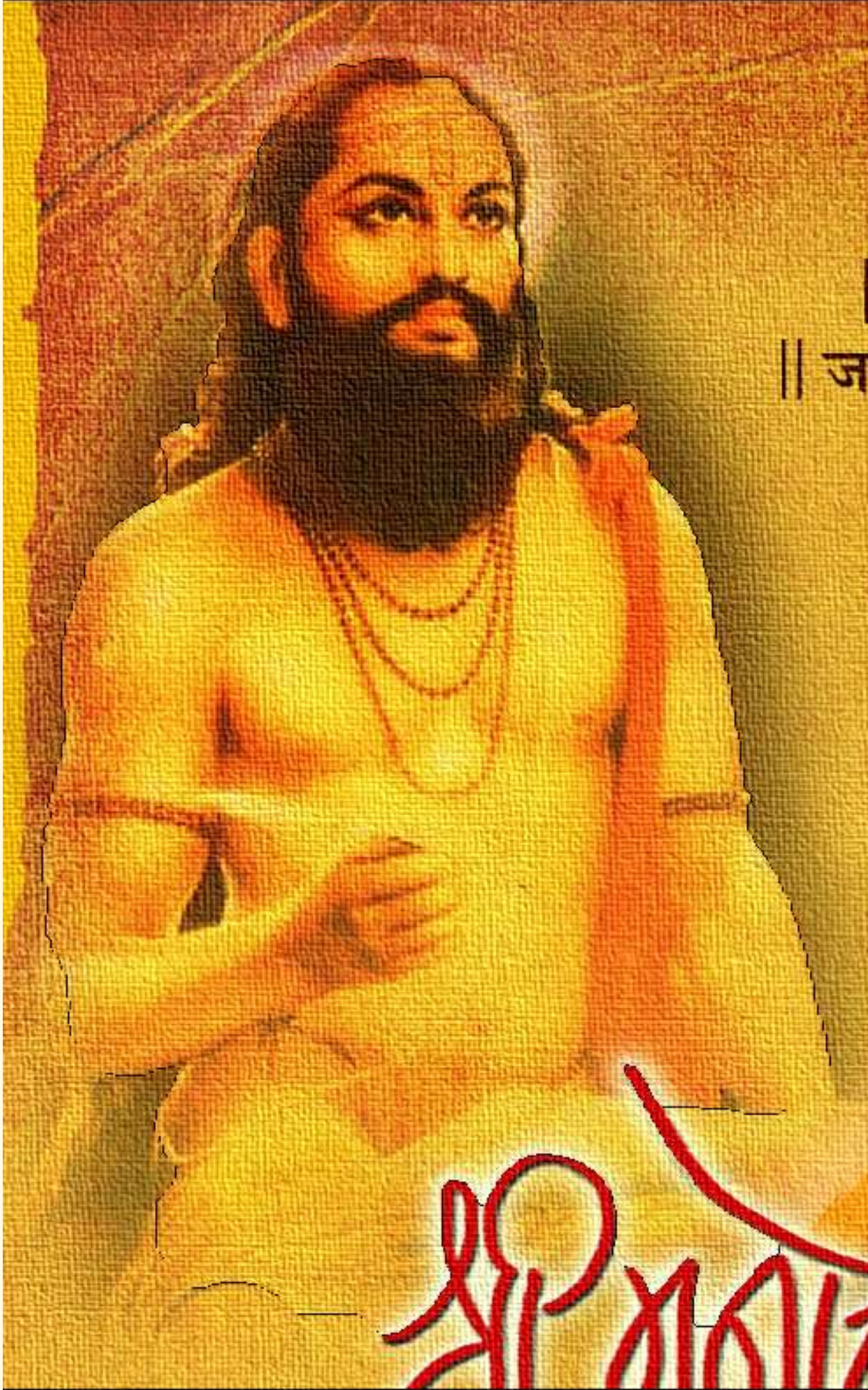
पण विचार करता गहन आणि महान असा

विचार देणारे

महाराष्ट्राचे प्रिय नेते

लोकमान्य टिळक

यांना हा खंड अर्पण

|| ज

श्री

कळकळीची विनंती

अध्यात्म असा एक बोजड शब्द आहे. एखादं पुस्तक अध्यात्मिक आहे किंवा वैचारिक आहे असं म्हटलं की लहान मुलं, तरुण मंडळी त्यापासून लांब होतात. अध्यात्म म्हणजे काहीतरी रिटायरमेंटनंतरचा उद्योग असे मानले जाते. पण जेव्हा उतारवयात हे ग्रंथ हाती येतात तेव्हा कळते की “अरे हे तर अगदी साधे रोजच्या वापराचे शहाणपण होते. योग्य वेळी कळले असते तर आपण केलेल्या बऱ्याचशा चुका टळल्या असत्या. आपले आयुष्य वेगळे झाले असते.”

आजचा काळ जागतिकीकरणाचा आहे. जागतिक किर्तीच्या विद्वानांचे साहित्य आता सहजासहजी उपलब्ध होते आहे. त्याचबरोबर आपल्याकडील महान विचारवंतांचे विचारही जगभर पसरत आहेत.

२३०० वर्षं जुन्या असलेल्या मराठी भाषेतही ज्ञानोबा तुकारामांसारखे महान संत आहेत. त्यांचे साहित्य जागतिक दर्जाचे आहे. हे संत मोठमोठ्या गोष्टी, क्लीष्ट भाषेत, बोजड करून सांगत नाहीत. अगदी गहन तत्त्वज्ञानही अगदी सहज साध्या भाषेत सांगतात. आणि मग त्याचं भाषांतर वाचून अमेरिकेतले विद्वान जी पुस्तकं लिहीतात ती जगभरात बेस्ट सेलर होतात. गुरुदेव टागोरांनी नोबेल पारितोषिक विजेती गीतांजली लिहिण्याआधी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि बंगालीत भाषांतरित केले. गुरुदेव रविंद्रनाथांचे बंधू सत्येंद्रनाथ हे पहिले भारतीय ICS सनदी अधिकारी. ते १८७१ साली अहमदनगर, सातारा, पुणे आणि मुंबई भागात होते. त्या काळात त्यांनी तुकारामांचे अभंग वाचले आणि ते प्रभावित झाले. त्यानंतर त्यांनी व त्यांचे भाऊ रविंद्रनाथ यांनी तुकारामांच्या अनेक अभंगांचे “तुकोबा” या नावाने बंगाली व नंतर इंग्रजी भाषांतर केले. व याच प्रभावाखाली त्यांनी गीतांजली लिहिली. गीतांजलीच्या अनेक कवितांवर तुकारामांची छाप आहे. गीतांजलीचे इंग्रजी भाषांतर वाचून यिट्स हा इंग्लीश कवी प्रभावित झाला. त्यातले मानवतावादी आणि भूतदयावादी तत्त्वज्ञान ते लोक प्रथमच वाचत होते. एका वर्षातच त्याची फ्रेंच, जर्मन आदी दहा भाषांत भाषांतरे झाली. खुद्द गांधीजींनी तुकारामांच्या अभंगांचे भाषांतर केले.

पण आम्ही मराठी मंडळी मात्र तुकाराम, रामदास आणि ज्ञानेश्वर शाळेतल्या पुस्तकात नाईलाजाने वाचतो. आणि नंतर तिकडे वळूनही बघत नाही. ज्या तुकाराम महाराजांनी छत्रपतींनी पाठवलेला नजराणा नम्रपणे नाकारला आणि महाराजांना क्षात्रधर्माचा उपदेश केला ते तुकाराम महाराज आपल्यासाठी हजारो अभंगांचा नजराणा ठेवून गेले आहेत. त्यातली प्रत्येक ओळ, शब्द म्हणजे जीवनाचा मार्ग दाखवणारा प्रकाश झोतच आहे. पण हा नजराणा आपण उद्धटपणे नाकारत आहोत.

मित्रहो, मराठीतले असे अनमोल साहित्य आपल्या प्रत्येकाच्या घरी असले पाहिजे. वाचनात असले पाहिजे. आणि आचरणात आले पाहिजे. कारण आज जग आपल्या या खजिन्याने श्रीमंत होत आहे. जर आपण हा खजिना रद्दीत टाकू तर आपल्यासारखे करंटे आपणच ठरू. हे पुस्तक आपल्या जास्तीत जास्त मित्रांना आणि नातेवाईकांना पाठवा. प्रत्येक मराठी माणसाला हे मिळू दे.

संतसाहित्य विनामूल्य आहे. अमूल्य आहे. येणार्या पिढ्यांना नवा मार्ग दाखवण्याची क्षमता यात आहे.

चला तर. लागा कामाला. करा फॉरवर्ड. प्रत्येक मराठी माणसाच्या डेस्कटॉपवर आणि मोबाईलमध्ये ज्ञानेश्वरी, दासबोध आणि तुकारामाची गाथा असलीच पाहिजे.

आपले नम्र

टीम ई साहित्य

(ई साहित्य प्रतिष्ठानच्या सर्व VIP सदस्यांना पाचही खंड पाठवले जातील. त्यासाठी पत्र पाठवण्याची आवश्यकता नाही.)

इतरांनी खंड विनामूल्य मिळवण्यासाठी कृपया esahity@gmail.com ला पत्र लिहा. पत्रात आपण हा खंड ज्या लोकांना forward केला त्यांचे ई मेल पत्ते कळवावे.)

दासबोध हा समर्थ रामदासांनी रचला. त्याचे लिखाण त्यांचे पट्टशिष्य कल्याण स्वामींनी केले. रायगड जिल्ह्यातील अत्यंत निबीड अरण्यात विसावलेल्या शिवथरची घळ या ठिकाणी हे लेखन झाले. दासबोध हा ग्रंथ एकूण २० दशकांमध्ये विभागलेला असून, प्रत्येक दशकात १० समास आहेत.

एकेका समासात एक एक विषय घेऊन समर्थांनी सांसारिकांच्या, साधकांच्या, निस्पृहांच्या, विरक्तांच्या, सर्व सामान्यांच्या, बालकांच्या, प्रौढांच्या, जराजर्जरांच्या अशा सर्व जाती पंथ धर्मांच्या स्त्री-पुरुषांच्या मानवी मनाला उपदेश केला आहे. या ग्रंथाचे पारायण देखील करतात.

महाराष्ट्र सरकारच्या अधीन असलेल्या राज्य मराठी विकास संस्थेने ७,८०० ओव्यांचा हा ग्रंथ ऑडियो स्वरूपात उपलब्ध करून दिला आहे. शास्त्रीय गायक संजय अभ्यंकर यांच्या आवाजातल्या या ऑडियोरूपांतरित दासबोधाचे संगीत राहुल रानडे यांचे आहे.

समर्थ रामदास स्वामींनी दासबोधाचे वर्णन खालीलप्रमाणे करून ठेवले आहे...

भक्तांचेनि साभिमानें। कृपा केली दाशरथीनें।
 समर्थकृपेचीं वचनें। तो हा दासबोध ॥श्रीराम॥
 वीस दशक दासबोध। श्रवणद्वारें घेतां शोध।
 मनकर्त्यास विशद। परमार्थ होतो ॥श्रीराम॥
 वीस दशक दोनीसें समास। साधकें पाहावें सावकास।
 विवरतां विशेषाविशेष। कळों लागे ॥श्रीराम॥
 ग्रंथाचें करावें स्तवन। स्तवनाचें काये प्रयोजन।
 येथें प्रत्ययास कारण। प्रत्ययो पाहावा ॥श्रीराम॥
 ॥ जय जय रघुवीर समर्थ ॥

॥ श्रीराम ॥

समर्थांची समर्थ विचार सूत्रे

डॉ. माधवी महाजन

madhavimahajan17@gmail.com

भारतीय संस्कृतीत पूर्वीपासूनच मानवी मनाचा, शरीराचा आरोग्याचा, विश्वाचा, निसर्गाचा तसेच जगण्यासंबंधीच्या नियमांचा असा सर्वांगीण अभ्यास झाला आहे. आनंदी जीवन कसे जगावे याचा मूलमंत्र भारतीय संस्कृतीने दिला आहे. भारतीय संस्कृतीत अद्वैताला महत्व दिले आहे. अद्वैत म्हणजे माझ्यासारखाच दुसरा आहे ही भावना. अद्वैताला महत्व देऊन विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा अशी व्यापक विचारांची शिकवण भारतीय संस्कृतीने दिली. भौतिक जगात जगताना खरे सुख, शाश्वत सुखाच्या उगमापर्यंत पोहोचवणारी विचारधारा या संस्कृतीने दिली. ऋषीमुनींनी शाश्वत सुखाची प्रचिती घेतली आणि हा आनंद सर्वापर्यंत पोहोचवण्यासाठी कार्यरत राहिले. ते केवळ अद्वैतात रमले नाहीत तर सर्व जगाशी एकरूप झाले.

शाश्वत सुखाचा मार्ग मनुष्याला वेदांनी दाखविला. भगवद्गीतेत श्रीकृष्णाने तो उलगडून दाखविला आणि भारताला लाभलेल्या संत परंपरेने तो मार्ग सामान्य माणसाला सोप्या करून दाखविला. आजच्या २१व्या शतकात देखील संतांचे विचार, त्यांचे साहित्य, एखाद्या दिपस्तंभाप्रमाणे आपल्याला मार्गदर्शक ठरते. या संत वाङ्मयामध्ये समर्थ रामदासस्वामी यांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ प्रापंचिकांसाठी, राजकीय व्यक्तींसाठी, साधकांसाठी, तसेच रोजच्या व्यवहारासाठी देखील अत्यंत उपयुक्त ठरतो. सर्वात महत्वाचे म्हणजे व्यक्ती विकासाच्या दृष्टीने या ग्रंथाचे महत्व अनन्य साधारण आहे. त्यांचे विचारधन प्रत्येक व्यक्तीच्या व्यक्तीमत्वाच्या जडणघडणीत उपयुक्त आहे. मानवी

मन हे अत्यंत चंचल आहे पण या मनाचा, प्रवृत्तीचा समर्थानी सखोल अभ्यास केला असल्याचे त्यांच्या विचार सूत्रांमधून आपल्या प्रत्ययास येते.

श्रीमद दासबोध, २० दशक आणि २०० समास असे स्वरूप असणाऱ्या या ग्रंथात ७७५१ ओव्या आहेत. प्रत्येक दशकातील १० समासांमध्ये एक सूत्र पकडून समर्थानी तो विषय विस्ताराने मांडला आहे. स्तवनाने प्रारंभ करून समर्थ आत्मज्ञानाच्या खोल गाभ्यापर्यंत आपल्याला घेऊन जातात. प्रपंचापासून ब्रह्मऐक्य साधण्यापर्यंतचे सर्व विषय समर्थ या ग्रंथात हाताळतात. अध्यात्मशास्त्राच्या या ग्रंथामध्ये मानवी जीवाचा उद्धार हा प्रधान हेतू दिसून येतो.

भारतीय तत्वज्ञान मानवी जीवनातील अज्ञान दूर होऊन त्याच्या जीवनात त्याला पूर्णत्व कसे प्राप्त करून घेता येईल याचा पाठपुरावा करते. समर्थांचा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आदर्श मानवी जीवन कसे असावे याचे मौलिक मार्गदर्शन घडवतो. माणसाला परमेश्वराने अनेक दैवी गुणांनी युक्त असे घडवले. मानवी देह घडवताना २६ दैवी गुण आणि फक्त ६ च असुरी गुण देवाने या नरदेहाला बहाल केले. या गुण अवगुणांचे फायदे तोटे कसे आहेत या गुणांचा योग्य वापर करून उत्तम व्यक्तिमत्व कसे घडु शकते या विषयी समर्थ अनेक समासामधून मार्गदर्शन करतात.

या दैवी गुणांपैकी एक म्हणजे आपल्याला प्राप्त झालेले वाणीचे सामर्थ्य. शारदास्तवनाच्या समासामध्ये शारदामातेचे स्तवन करून समर्थानी आपण मांडलेल्या ग्रंथ प्रपंचासाठी उत्तम शब्दसामर्थ्य प्राप्त व्हावे म्हणून आशीर्वाद मागून घेतला आहे. वाणीचे महत्व दासबोधाप्रमाणे समर्थानी मनाच्या श्लोकात देखील स्पष्ट केले आहे,

स्वये सर्वदा नम्र वाचे वदावे । मना सर्व लोकांसी रे निववावे ।

लोकसंग्रहाच्या दृष्टीने समर्थानी वाणीचे महत्व वारंवार स्पष्ट केले आहे. आजच्या युगात देखील कामाच्या ठिकाणी "टिमवर्क" असते तेव्हा

परस्परांच्या सहाय्याने कोणतेही काम पूर्णत्वाला जात असते. अशावेळी एकमेकांना समजावून घेऊन कोणाचे मन न दुखावता काम करणे गरजेचे असते. आपली वाणी जर गोड असेल, दुसऱ्याला जाणून घेण्याची क्षमता असेल तर अशा व्यक्ती जीवनात यशाच्या शिखराच्या दिशेने वाटचाल करताना आपण पहातो.

जगामध्ये जगमित्र । जीव्हेपाशी आहे सूत्र ॥ दा. १९.२.१९ ॥

लोकसंग्रहाचे केवढे महत्वाचे सूत्र समर्थ आपल्याला सांगतात. आपल्या बोलण्यातून आपण अनेक मित्र जोडत असतो तसेच अनेक शत्रू देखील निर्माण करत असतो. जगात जर जगमित्र व्हायचे असेल तर त्याचे वर्म आपल्या जिव्हेपाशी आहे. ' उत्तमपुरुष लक्षण ' याविषयी निरुपण करताना स्वतःवरून दुसऱ्याचे अंतःकरण कसे जाणावे याचे सोपे सूत्र सांगितले आहे.

कठीण शब्दे वाईट वाटते । हे तो प्रत्ययास येते ।

तरी मग वाईट बोलावे ते । काय निमित्ते ॥ दा. १२.१०.२३ ॥

माणसाने नेहमी स्वतःवरून दुसऱ्याची परीक्षा करावी. दुसऱ्याच्या कटू बोलण्याने जसे आपले मन दुखावते तसेच आपल्या कठोर शब्दाने दुसऱ्याचे मन दुखावू शकते. दुसऱ्याचे मन दुखावणे ही एक प्रकारे हिंसाच आहे . अशी मानसिक हिंसा आपल्याकडून घडू नये यासाठी समर्थ आपल्याला सावध करतात.

आपणास चिमोटा घेतला । तेणे कासाविस जाला ।

आपणावरून दुसऱ्याला । राखत जावे ॥ दा. १२.१०.२४ ॥

अव्दैताचे प्रत्यक्ष व्यवहारिक स्वरूप समर्थानी या विचारातून शिकविले आहे.

जगामध्ये जगमित्र होण्यासाठी प्रथम एकमेकांविषयी वाटणारा राग, व्देष, मत्सर, या दुर्गुणांचा त्याग होणे गरजेचे आहे. स्वतःच्या विकासासाठी सुदृढ आरोग्यासाठी आणि मनाच्या प्रसन्नतेसाठी समर्थानी षड्रिपुंवर विजय मिळवण्यास सांगितले आहे. क्रोध हा माणसाचा प्रधान शत्रू आहे हा क्रोध बळावतो कसा तर समर्थ म्हणतात,

अभिमानें उठे मत्सर | मत्सरें ये तिरस्कार |

पुढें क्रोधाचा विकार | प्रबळे बळें || दा. १.१.२३ ||

विचारशक्ती नष्ट करणारा, स्वतःबरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवण्याची शिकवण समर्थ देतात. भगवद्गीतेत भगवंतांनी स्पष्टपणे सांगितले आहे की, " क्रोधामुळे भ्रम होतो, विवेक सुटतो, भ्रमामुळे तसेच अविवेकामुळे विस्मरण होते, विस्मरणामुळे निश्चयात्मक बुद्धी नष्ट होते आणि बुद्धीनाश झाला, विवेकाचा नाश झाला की सर्वस्वाचा नाश होतो (अ २. श्लो. ६३) स्वतः बरोबर इतरांचा नाश करणाऱ्या क्रोधाला मनातून हृदपार करायला सांगून समर्थ आपल्याला सावधच करतात. एखाद्या भुंकंपाप्रमाणे आपल्या शरीराची व मनाची हानी करणाऱ्या क्रोधावर विजय मिळवून आनंदी जीवन जगण्याची कलाच समर्थ आपल्याला शिकवतात.

दंभ दर्प अभिमान | क्रोध आणि कठिण वचन |

हें आज्ञानाचें लक्षण | भगवद्गीतेत बोलिलें || दा. १२.१०.२८ ||

क्रोधाबरोबरच दंभ, दर्प, अभिमान, कठोरवाणी यापासून कोसो दूर राहण्यास सांगतात. ही सर्व अज्ञानाची तसेच असुरी लक्षणे आहेत. समर्थानां सर्वात जास्त चीड या नैतिक दुर्गुणांची आहे. समर्थ आपल्या महंतांना उत्तम महंत होण्यासाठी महंत व्हा पण महंती करू नका असे बजावतात. महंती म्हणजे महंतपणाचा डामडौल. हा डामडौल, खोटा दिमाख याचा समर्थाना तिटकारा आहे. विकारांवर विजय मिळवला तरच मनःशांती मिळणे शक्य आहे हे जाणुनच समर्थ आपल्याला वारंवार या दोषांपासून दूर राहण्याच आग्रह करतात.

अवगुण सोडितां जाती | उत्तम गुण अभासितां येती |

कुविद्या सांडून सिकती | शाहाणे विद्या || दा. १४. ६. ५ ||

हे दासबोधाचे प्रधान सूत्र आहे. स्वभावाला औषध नाही असे म्हणतात. परंतु प्रयत्नांच्या आधारे माणुस आपल्यामध्ये हवा तसा बदल घडवून आणु शकतो हा विश्वास समर्थ आपल्या मनात जागा करतात. अचुक प्रयत्नांच्या आधारे मनावर संयम ठेवून, सातत्याने उत्तम गुण अभ्यासपूर्वक आपल्यात आणण्याचा प्रयत्न केला तर हे परिवर्तन सहज शक्य आहे हे समर्थ वरील ओवीत ठामपणे सांगतात.

समर्थानी आपल्या कृतीतून, विचारांतून, प्रयत्नवादाचा पुरस्कार केला. " यत्न तो देव जाणावा । यत्नेविण दरिद्रता " या बोधवाक्यातून समर्थ आपल्याला प्रयत्नांना देव मानण्याची शिकवण देतात. कोणत्याही गोष्टीत यश मिळविण्यासाठी " अचूक " प्रयत्न आणि कष्ट करण्याची तयारी महत्वाची आहे. हे जाणून समर्थानी यत्नवादाचा पुरस्कार केला.

कष्टेविण फळ नाही | कष्टेविण राज्य नाही |

केल्याविण होत नाही | साध्य जर्नी || दा. १८. ७. ३ ||

समर्थांच्या या उत्कीमधुन मनाच्या संकल्प शक्तीचा प्रत्यय येतो. अचुक प्रयत्न आणि जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पुरेशा प्रयत्नांच्या अभावाने अपयशाचे दुःख पचवावे लागते. काही माणसे अशी असतात की त्यांना आपल्या प्रतिष्ठेला शोभेल असेच काम करायला आवडते. त्यामुळे आयुष्यात आलेल्या अनेक संधी त्यांना गमवाव्या लागतात.

आधी कष्टाचें दुःख सोसिती | ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती |

आधीं आळसें सुखावती | त्यास पुढें दुःख || द. १८. ७. ५ ||

मनुष्याने जर अचूक प्रयत्न केले तर त्यांच्या ऐहिक, पारलौकिक व पारमार्थिक सुखाच्या सर्व ईच्छा पूर्ण होतात. सातत्य, चिकाटी, दृढनिश्चय आणि ठाम विश्वास ही पुंजी जवळ असेल तर यशस्वी आपल्यापासून नक्कीच लांब नाही. अचूक प्रयत्न, जिद्द तसेच कष्ट केल्याने सुखाची प्राप्ती होते. पण प्रयत्नांची कास न धरता केवळ दैवावर हवाला ठेवून आळशीपणा केला तर मात्र अपयश पदरात पडते. शत्रू हे केवळ बाहेरच्या कोणा व्यक्तीच्या रुपात असतात असे नाही तर ते आपल्या मनातही असतात. आळस हा आपला सर्वात मोठा शत्रू आहे. या दुर्गुणामुळे प्रयत्न करण्याची ईच्छाच होत नाही. एवढेच नाही तर वेळेचा देखील त्याला उपयोग करून घेता येत नाही. आळस हा अवघ्या मानव जातीचा शत्रू आहे ज्याचा निषेध समर्थ करतात. आळस हे करंटेपणाचे लक्षण आहे. आपल्याला सर्वस्वी बुडविणाऱ्या आळसाचाच आळस करण्याची शिकवण समर्थ देतात. कामचुकारपणा करायला लावणाऱ्या आळसाचा प्रयत्नपूर्वक त्याग करायला समर्थ सांगतात.

केल्याने होत आहे रे । आधी केलेचि पाहिजे ।

यत्न तो देव जाणावा। अंतरी धरीता बरे ॥

असे विचारधन देऊन समर्थानी लोकांना प्रयत्नवादी बनविले. आपल्या प्रबोधनातून अंधश्रद्धा व आळस यांच्यावर त्यांनी घालाअ घातला आहे.

ऐक सदेवपणाचें लक्षण | रिकामा जाऊं नेदीयेक क्षण |

प्रपंचवेवसायाचें ज्ञान | बरें पाहे ॥ दा. ११.३.२४ ॥

समर्थानी 'सिकवण निरूपण' समासामध्ये सामान्य माणसाने आपले जीवन यशस्वी होण्यासाठी वेळेचे महत्व समजावून सांगितले आहे. आळसामध्ये आपल्या आयुष्याचा कोणताही क्षण वाया न जाऊ देणे हेच खरे भाग्याचे लक्षण असल्याचे समर्थांचे ठाम मत आहे. ज्याला आपल्या आयुष्यात काही करावयाचे

त्याने आपला वेळ सत्कार्णी लावावा असा आदर्श समर्थांनी या समासाब्दारे आपल्या समोर ठेवला आहे. " बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले " समर्थांनी स्वतः याच पध्दतीने आपले आचरण ठेवले होते.

समर्थांनी आपल्या या ग्रंथामध्ये अनेक विषयांवर निरूपण करून आपले जीवन आनंदी करण्यासाठी अनेक जीवनमूल्ये आपल्या समोर छोड्या छोड्या सूत्रांमधून व्यक्त केली आहेत. जगण्यावर भरभरून प्रेम करायल शिकविणारा हा ग्रंथ सृष्टीचा मनापासून आस्वाद घ्या पण आसक्त होऊ नका हा संदेश देतो. कारण ही आसक्ती दुःखाचे मूळ कारण आहे. विवेकाच्या आधारे मन ताब्यात ठेवून जीवनमार्ग आक्रमण केला तर निश्चितच सुखी, आनंदी जीवन जगता येऊ शकते. विविध विषयांमागे धावणारे मन कसे स्थिर ठेवता येईल याचे मार्गदर्शन या ग्रंथात घडते.

सर्वसामान्य मनुष्य विषयलोलुप असतो. या भौतिक जगात जगताना सर्व सुखसोयी मिळाव्यात यासाठी झगडत असतो. या सुखांच्या मागे धावता धावता सुखाचा शोध कधीच संपुन जातो. केवळ धावणे आणि सुखसुविधा उपलब्ध करून घेणे या गोंधळात सतत कष्ट करत राहूनही तो असंतुष्टच राहतो. सर्व सुखे त्याच्या दारात आली तरी वाढत्या गरजांमुळे फक्त असमाधानीच जीवन जगतो. सुखांच्या शोधात धावता धावता मनःशांती गमावून बसतो.

समर्थांनी १२ व्या दशकात सुखी, समाधानी जीवनाचे, मनःशांती प्राप्त करून घेण्याचे अत्यंत सोपे सूत्र समजावून सांगितले आहे. समर्थांचा प्रपंच करण्याला विरोध नाही. उलट ते म्हणतात,

प्रपंच करावा नेमक । पहावा परमार्थ विवेक ।

जेणे करिता उभय लोक । संतुष्ट होती ॥

प्रपंचातील योग्य कर्म करून परमार्थ साधण्याची कला समर्थ शिकवितात. हा प्रपंच नेटका करताना नकारात्मक विचारांना मनात स्थान न देता सकारात्मक विचारांवर भर देण्यास समर्थ सांगतात.

नेटका प्रपंच करत असताना परमार्थपण करणे गरजेचे आहे या समजुतीने आपण पूजापाठ, नामस्मरण, पोथीवाचन करित असतो. परंतु या कर्मा बरोबरच नकारात्मक कर्मे देखील तेव्हाच किंबहुना जास्तच करत असतो. सकाळी पूजापाठ किंवा नामस्मरण करतो. दासबोधाचा समास वाचतो पण त्याच बरोबर दुसऱ्याची निंदा करणे, दुसऱ्याचे दोष काढणे, राग , तिरस्कार अशा कृतीपण आपल्याकडून तितक्याच सहजपणे घडत असतात. त्यामुळे आपण धड ना नेटका प्रपंच करत ना धड परमार्थ . या नकारात्मक विचारांचे उच्चाटण करून सकारात्मक विचारांच्या सहाय्याने 'नेटके' आणि ' नेमके' आनंदी जीवन कसे जगता येईल हे उलगडून दाखविणारा श्रीमद दासबोध हा ग्रंथ आपल्याला आजही मार्गदर्शक ठरतो.

आज काळ बदलला, युगे बदलली, मनुष्याचे राहणीमान बदलले, विज्ञान प्रगत झाले परंतु माणसाची वृत्ती मात्र तशीच राहिली. त्यामुळे प्रगतीच्या अत्युच्च शिखरावर पोहोचून देखील मनुष्य असमाधानीच राहिला. माझे ते माझे आणि तुझे तेही माझेच ही त्याची वृत्ती इतकी बळावली की हिंसाचार वाढला. गणेशस्तवनामध्ये बुद्धीची देवता असणाऱ्या गणेशाचे स्तवन समर्थ करतात. गणेशाच्या कृपेने आपल्याला अशी सूक्ष्म बुद्धी प्राप्त झाली म्हणून त्याच्यापुढे नतमस्तक होतात. आजच्या २१व्या शतकात मात्र मनुष्य आपल्याला प्राप्त झालेल्या या सामर्थ्याचा उपयोग दुसऱ्याच्या नाशासाठी करताना दिसतो. जगात घडणारे अतिरेकी हल्ले, बॉम्बस्फोट या घटनातून या गोष्टी प्रकर्षाने जाणवतात. राग, व्देष, मत्सर, कोणत्या प्रकारची टोकाची हानी करू शकतात याचे आपल्याला प्रत्यंतर येते. विकारांच्या आधीन गेलेला मानव अत्यंत अस्वस्थ, अस्थिर, असमाधानी आयुष्य व्यतित करत आहे. प्रगतीच्या शिखराकडे वाटचाल करणारा मानव विचारांनी मात्र अप्रगतच राहिला असे वाटते. विचारांची व्यापकता त्याच्यामध्ये नसल्यामुळे समर्थांच्या उपासनेचा व्यापक अर्थ त्याच्या मनापर्यंत पोहोचू शकत नाही. उपासनेचा गजर करणारे समर्थ " विश्वावर आपलेपणाने प्रेम करा " ही उपासना शिकवितात. सर्व प्राणीमात्रांच्या ठिकाणी अंतरात्मा आहे. म्हणून कोणाचेही अंतःकरण न दुखावणे ही उपासना सांगतात.

आजच्या परिस्थितीत काही चांगले घडावयाचे असेल तर सकारात्मक विचारांना दिशा देणारे तसेच मनःशांती देणारे समर्थांचे वाङ्मय नक्कीच

मार्गदर्शक ठरणारे आहे. त्यांच्या ग्रंथातील समर्थ विचारानेच समाज सशक्त आणि समर्थ बनणार आहे. समर्थ आपल्यात राहूनच आपल्याला मार्गदर्शन करीत आहेत. त्यासाठी सावधपणे, उघड्या डोळ्यांनी त्यांचा शोध घेतला पाहिजे, तरच त्याचा प्रत्यय येणार आहे.

धर्मस्थापनेचे नर । ते ईश्वराचे अवतार ।

झाले आहेत पुढे होणार । देणे ईश्वराचे ॥

जय जय रघुवीर समर्थ

Posted by Dr.Madhavi Mahajan

नमस्कार ,

<http://wwwchintancom.blogspot.in/>

या संकेतस्थळावर समर्थ रामदासस्वामी लिखित श्रीमद दासबोध या ग्रंथामधील निवडक ओव्या घेऊन त्यावरील चिंतन असे लिखाण करण्याचा मानस आहे. समर्थ रामदासस्वामी आणि त्याचे विचार आपल्याला सतत मार्गदर्शक ठरतात. परंतु अध्यात्मिक ग्रंथ वा त्यातील विचार याबद्दल पाहण्याचा दृष्टीकोण काहीसा संकुचित असल्यामुळे या ग्रंथाकडे , विचाराकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु जेव्हा यातील विचारांचे वाचन करून चिंतन मनन घडते तेव्हा ते विचार कृतीत उतरवणे किती गरजेचे आहे हे वाचकांच्या लक्षात येते.

आजच्या सामाजिक परिस्थितीबद्दल वेगळे लिहिण्याची गरज नाही . परंतु खूप कामात व्यस्त असणारे आपण इतरांना काय स्वतःला देखील वेळ देऊ शकत नाही. घरात , घराबाहेर, ऑफीसमध्ये कुठेच आपल्याला स्वस्थता लाभत नाही. भरपूर पैसा, गाडी, बंगला, सर्व सुखसोयी असताना देखील मनाला शांतता वा समाधान लाभत नाही. अशा या मनाच्या अवस्थेमध्ये श्रीमद दासबोधासारखे ग्रंथ मनाला निश्चित दिशा देण्याचे काम करतात. मनावर संयम मिळविण्यासाठी कशाप्रकारचा विचार, वर्तन अपेक्षित आहे याविषयी हे ग्रंथ निश्चितच मार्गदर्शक ठरतात.

- दासबोध/दशक पहिला - स्तवनांचा
दासबोध/दशक दुसरा - मूर्खलक्षणांचा
दासबोध/दशक तिसरा - सगुणपरीक्षा
दासबोध/दशक चौथा - नवविधाभक्तीचा
दासबोध/दशक पांचवा - मंत्रांचा
दासबोध/दशक सहावा - देवशोधनाचा
दासबोध/दशक सातवा - चौदा ब्रह्मांचा
दासबोध/दशक आठवा - मायोद्भवाचा
दासबोध/दशक नववा - गुणरूपाचा
दासबोध/दशक दहावा - जगज्योतीचा
दासबोध/दशक अकरावा - भीमदशक
दासबोध/दशक बारावा - विवेकवैराग्यनाम
दासबोध/दशक तेरावा - नामरूप
दासबोध/दशक चौदावा - अखंडध्याननाम
दासबोध/दशक पंधरावा - आत्मदशक
दासबोध/दशक सोळावा - सप्ततिन्वयाचा
दासबोध/दशक सतरावा - प्रकृतिपुरुषाचा
दासबोध/दशक अठरावा - बहुजिनसी
दासबोध/दशक एकोणिसावा - शिकवणनाम
दासबोध/दशक विसावा - पूर्णदशक

॥ दशक तेरावा : नामरूप

॥ १३.० ॥

समास पहिला : *आत्मानात्मविवेकनिरूपण ॥ १३.१ ॥

॥श्रीराम॥

आत्मानात्मविवेक करावा | करून बरा

विवरावा | विवरोन सदृढ धरावा | जीवामध्ये ॥१॥

आत्मा कोण अनात्मा कोण | त्याचें करावें

विवरण | तेंचि आतां निरूपण | सावध ऐका ॥२॥

च्यारि खाणी च्यारि वाणी | चौऱ्यासि लक्ष जीव-

प्राणी | संख्या बोलिली पुराणीं | वर्तती आतां ॥३॥

नाना प्रकारीचीं शरीरें | सृष्टींत दिसती अपारें |

तयांमध्ये निधरिं | आत्मा कवणु ॥४॥

दृष्टीमध्ये पाहातो | श्रवणामध्ये ऐकतो |

रसनेमध्ये स्वाद घेतो | प्रत्यक्ष आतां ॥५॥

घ्राणामध्ये वास घेतो | सर्वांगी तो स्पर्शतो |

वाचेमध्ये बोलवितो | जाणोनि शब्द ॥६॥

सावधान आणि चंचळ | चहूंकडे चळवळ |

येकलाचि चालवी सकळ | इंद्रियेंद्वारा ॥७॥

पाये चालवी हात हालवी | भृकुटी पालवी डोळा

घालवी | संकेतखुणा बोलवी | तोचि आत्मा ॥८॥

धिटाइ लाजवी खाजवी | खोंकवी वोकवी थुंकवी |

अन्न जेऊन उदक सेवी | तोचि आत्मा ॥९॥

मळमूत्र त्याग करी | शरीरमात्र सांवरी |

प्रवृत्ति निवृत्ति विवरी | तोचि आत्मा ॥१०॥

ऐके देखे हुंगे चाखे | नाना प्रकारें वोळखे |

संतोष पावे आणी धाके | तोचि आत्मा ॥११॥

आनंद विनोद उद्देग चिंता | काया छद्याया माया

ममता | जीवीत्वे पावे नाना वेथा | तोचि आत्मा ॥१२॥

पदार्थाची आस्था धरी | जनीं वाईट बरें करी |

आपल्यां राखे पराब्यां मारी | तोचि आत्मा ॥१३॥

युद्धे होतां दोहिकडे | नाना शरीरीं वावडे |

परस्परें पाडी पडे | तोचि आत्मा ॥१४॥

तो येतो जातो देहीं वर्ततो | हासतो रडतो

प्रस्तावतो | समर्थ करंटा होतो | व्यापासारिखा ॥१५॥

होतो लंडी होतो बळकट | होतो विद्यावंत होतो धट |

न्यायेवंत होतो उद्धट | तोचि आत्मा ||१६||

धीर उदार आणि कृपण | वेडा आणि विचक्षण |

उद्धक आणि सहिष्णु | तोचि आत्मा ||१७||

विद्या कुविद्या दोहिकडे | आनंदरूप वावडे |

जेथें तेथें सर्वाकडे | तोचि आत्मा ||१८||

निजे उठे बैसे चाले | धांवे धावडी डोले तोले |

सोयरे धायरे केले | तोचि आत्मा ||१९||

पोथी वाची अर्थ सांगे | ताळ धरी गाऊं लागे |

वाद वेवाद वाउगे | तोचि आत्मा ||२०||

आत्मा नस्तां देहांतरीं | मग तें प्रेत सचराचरीं |

देहसंगें आत्मा करीं | सर्व कांहीं ||२१||

येकेंविण येक काये | कामा नये वायां

जाये | म्हणोनि हा उपाये | देहयोगें ||२२||

देह अनित्य आत्मा नित्य | हाचि विवेक नित्यानित्य |

अवघें सूक्ष्माचें कृत्य | जाणती ज्ञानी ||२३||

पिंडी देहधर्ता जीव | ब्रह्मांडीं देहधर्ता शिव |

ईश्वरतनुचतुष्टये सर्व | ईश्वर धर्ता ॥२४॥

त्रिगुणापर्ता जो ईश्वर | अर्धनारीनटेश्वर |

सकळ सृष्टीचा विस्तार | तेथून जाला ॥२५॥

बरवें विचारून पाहीं | स्त्री पुरुष तेथें नाहीं |

चंचळरूप येतें कांहीं | प्रत्ययासी ॥२६॥

मुळींहून सेंवटवरी | ब्रह्मादि पिप्लीका देहधारी |

नित्यानित्यविवेक चतुरीं | जाणिजे ऐसा ॥२७॥

जड तितुकें अनित्य | आणि सूक्ष्म तितुकें नित्य |

याहिमधें नित्यानित्य | पुढें निरोपिलें ॥२८॥

स्थूळ सूक्ष्म वोलांडिलें | कारण माहांकाराण सांडिलें |

विराट हिरण्यगर्भ खंडिलें | विवेकानें ॥२९॥

अव्याकृत मूळप्रकृती | तेथें जाऊन बैसली वृत्ती |

तें वृत्ति व्हावया निवृत्ति | निरूपण ऐका ॥३०॥

आत्मानात्मविवेक बोलिला | चंचळात्मा प्रत्यया आला |

पुढिले समासीं निरोपिला | सारासार विचार ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*आत्मानात्मविवेकनिरूपणनाम समास पहिला ॥ १३.१ ॥

दशक १३ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]पाठभेद: आत्मानात्मविवेक [१] अपारे १.४- असंख्य[२]
 सावरी १.१०- सावरतो, रक्षण करतो.[३]धाके १.११-
 धाक, भिती घालतो [४] कायाच्छाया १.१२-
 जीवंतपण, आत्म्याची छाया, जीवाला आत्म्याची छाया
 म्हणतात. [५] जीवीत्वे १.१२- जीवामुळे [६]पराव्या १.१३-
 परके [७]लंडी १.१६- भ्याड, भित्रा[८] धट १.१६-
 दांडगट[९]कृपण १.१७- कंजुष [१०]विचक्षण १.१७-
 चतुर[११] उछक १.१७- उच्छ्रंखल[१२] वाउगे १.२० –
 उगाच [१३] ईश्वरतनुचतुष्टय १.२४- ब्रह्मांडातील विराट,
 हिरण्यगर्भ, अव्याकृत, मूलप्रकृती हे चार[१४] बरवे १.२६-
 नीट[१५] पिप्लीका १.२७-मुंगी[१५]अव्याकृत १.३०-
 अदृश्य, ईश्वरतनुचतुष्टयापैकी एक.

समास दुसरा : सारासारनिरूपण ॥ १३.२ ॥

॥श्रीराम॥ ऐका सारासार विचार । उभारलें जगडंबर ।

त्यांत कोण सार कोण असार । विवेकें वोळखावा ॥१॥

दिसेल तें नासेल । आणि येईल तें जाईल ।

जें असतचि असेल । तेंचि सार ॥२॥

मागां आत्मानात्म विवेक बोलिला । अनात्मा वोळखोन

सांडिला । आत्मा जाणतां लागला । मुळींचा मूळ तंतु ॥३॥

मुळीं जे राहिली वृत्ति । जाली पाहिजे निवृत्ति ।

सारासार विचार श्रोतीं । बरा पाहावा ॥४॥

नित्यानित्य विवेक केला । आत्मा नित्यसा

निवडिला । निवृत्तीरूपें हेत उरला । निराकारीं ॥५॥

हेत म्हणिजे तो चंचळ । निर्गुण म्हणिजे निश्चळ ।

सारासारविचारें चंचळ । होऊन जातें ॥६॥

चळे म्हणोनि तें चंचळ । न चळे म्हणोनि

निश्चळ । निश्चळीं उडे चंचळ । निश्चयेसीं ॥७॥

ज्ञान आणि उपासना । दोनी येकचि पाहाना ।

उपासनेकरितां जना | जगोद्धार ॥८॥

द्रष्टा साक्षी जाणता | ज्ञानघन चैतन्यसत्ता |

ज्ञान देवचि तत्वता | बरें पाहा ॥९॥

त्या ज्ञानाचें विज्ञान होतें | शोधून पाहा बहुत

मते | चंचळ अवघें नासतें | येणेंप्रकारें ॥१०॥

नासिवंत नासेल किं नासेना | ऐसा अनुमानचि आहे

मना | तरी तो पुरुष सहसा ज्ञाना | अधिकारी नव्हे ॥११॥

नित्य निश्चये केला | संदेह उरतचि गेला |

तरी तो जाणावा वाहावला | माहां मृगजळीं ॥१२॥

क्षयेचि नाहीं जो अक्षई | व्यापकपणें सर्वा

ठाई | तेथे हेत संदेह नाहीं | निर्विकारीं ॥१३॥

जें उदंड घनदाट | आद्य मध्य सेवट |

अचळ अढळ अतुट | जैसें तैसें ॥१४॥

पाहातां जैसें गगन | गगनाहून तें सघन |

जनचि नाहीं निरंजन | सदोदित ॥१५॥

चर्मचक्षु ज्ञानचक्षु | हा तों अवघाच पूर्वपक्षु |

निर्गुण ठाईचा अलक्षु | लक्षवेना ॥१६॥

संगत्यागेंविण कांहीं | परब्रह्म होणार नाहीं |

संगत्याग करून पाहीं | मौन्यगर्भा ॥१७॥

निर्शितां अवघेंचि निर्शिलें | चंचळ तितुकें निघोन

गेलें | निश्चळ परब्रह्म उरलें | तेंचि सार ॥१८॥

आठवा देह मूळ माया | निर्शोन गेल्या अष्टकाया |

साधु सांगती उपाया | कृपाळुपणें ॥१९॥

सोहं हंसा तत्वमसी | तें ब्रह्म तूं आहेसी |

विचार पाहातां स्थिति ऐसी | सहजचि होते ॥२०॥

साधक असोन ब्रह्म उरलें | तेथें वृत्तिसुन्य

जालें | सारासार विचारिलें | येणेंप्रकारें ॥२१॥

तें तापेना ना निवेना | उजळेना ना काळवंडेना |

डहुळेना ना निवळेना | परब्रह्म तें ॥२२॥

तें भिजेना ना वाळेना | तें विझेना ना जळेना |

जयास कोणीच नेईना | परब्रह्म तें ॥२३॥

दिसेना ना भासेना | उपजेना ना नासेना |

तें येना ना जायेना । परब्रह्म तें ॥२४॥

जें सन्मुखचि चहुंकडे । जेथें दृश्यभास उडे ।

धन्य साधु तो पवाडे । निर्विकारीं ॥२५॥

निर्विकल्पीं कल्पनातीत । तोचि वोळखावा

संत । येर अवघेचि असंत । भ्रमरूप ॥२६॥

खोटें सांडून खरें घ्यावें । तरीच परीक्षवंत म्हणावें ।

असार सांडून सार घ्यावें । परब्रह्म तें ॥२७॥

जाणतां जाणतां जाणीव जाते । आपली वृत्ति तद्रूप

होते । आत्मनिवेदनी भक्ति ते । ऐसी आहे ॥२८॥

वाच्यांशें भक्ति मुक्ति बोलावी । लक्ष्यांशें तद्रूपता

विवरावी । विवरतां हेतु नुरावी । ते तद्रूपता ॥२९॥

सद्रूप चिद्रूप आणि तद्रूप । सस्वरूप म्हणिजे आपुलें रूप ।

आपुलें रूप म्हणिजे अरूप । तत्व निर्शनाउपरी ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सारासारनिरूपणनाम समास दुसरा ॥ १३.२ ॥

दशक १३ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सारासार २.१- मूलतत्व ते सार, बाकी सारा पसारा ते असार होय. [२] दिसेल ते नासेल आणि येईल ते जाईल २.२- (पहा भ.गी. २.१६) नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः । [३] मुळीं २.४- मूळमाया [४] हेत २.५- चंचळ हेतू [५] मौन्यगर्भा २.१७- मौनाच्या पोटात ब्रह्म, [६] निवळेना २.२२- आधी'वितुळेना'हा शब्द होता त्याऐवजी श्रीसमर्थांनी नंतर 'निवळेना' असे लिहिले.

सुवर्ण कण :- मानवी जीवनांत मनाला विशेष स्थान आहे. कारण द्वैत-अद्वैत, ज्ञान-अज्ञान, ब्रह्म-माया इत्यादि सर्व मनाचीच निर्मिति होय. पण मायाच मन उत्पन्न करते म्हणून मायेप्रमाणे मन सुद्धा मिथ्याच असते हे आपण समजून घेणे आवश्यक असते. कल्पना मायेचे मूळ आहे. म्हणून मानवी मन सुद्धा कल्पनामयच असल्याने मायेच्या क्षेत्रात सर्वत्र कल्पनेचेच साम्राज्य असते. हे ठिक आहे परंतु ती कल्पना मर्यादा ओलांडून ब्रह्माला गवसणी घालू पाहते तेव्हा अनवस्था प्रसंग येतो. साधकाने हे ध्यानात घेणे आवश्यक असते असं श्रीसमर्थांचं सांगणं आहे- इति स.भ.के.वि.बेलसरे

समास तिसरा : उभारणीनिरूपण ॥ १३.३ ॥

॥श्रीराम॥ ब्रह्म घन आणि पोकळ | आकाशाहून
 विशाळ |निर्मळ आणी निश्चळ | निर्विकारी ॥१॥
 ऐसेंचि असतां कित्येक काळ | तेथें आरंभला
 भूगोळ | तया भूगोळांचे मूळ | सावध ऐका ॥२॥
 परब्रह्म असतां निश्चळ | तेथें संकल्प उठिला
 चंचळ | तयास बोलिजे केवळ | आदिनारायेण ॥३॥
 मूळमाया जगदेश्वर | त्यासीच म्हणिजे शङ्-
 गुणेश्वर | अष्टधा प्रकृतीचा विचार | तेथें पाहा ॥४॥
 ऐलिकडे गुणक्षोभिणी | तेथें जन्म घेतला त्रिगुणीं |
 मूळ वोंकाराची मांडणी | तेथून जाणावी ॥५॥
 अकार उकार मकार | तिनी मिळोन वोंकार |
 पुढें पंचभूतांचा विस्तार | विस्तारला ॥६॥
 आकाश म्हणिजेतें अंतरात्म्यासी | तयापासून जन्म
 वायोसी | वायोपासून तेजासी | जन्म जाला ॥७॥
 वायोचा कातरा घसवटे | तेणें उष्णें वन्हि
 पेटे | सूर्यबिंब तें प्रगटे | तये ठाई ॥८॥

वारा वाजतो सीतळ | तेथें निर्माण जालें जळ |
 तें जळ आळोन भूगोळ | निर्माण जाला ॥९॥
 त्या भूगोळाचे पोटीं | अनंत बीजांचिया कोटी |
 पृथ्वी पाण्या होता भेटी | अंकुर निघती ॥१०॥
 पृथ्वी वल्ली नाना रंग | पत्रें पुष्पांचे तरंग |
 नाना स्वाद ते मग | फळें जाली ॥११॥
 पत्रें पुष्पें फळें मुळें | नाना वर्ण नाना रसाळें |
 नाना धान्यें अन्नं केवळें | तेथून जालीं ॥१२॥
 अन्नापासून जालें रेत | रेटापासून प्राणी निपजत |
 ऐसी हे रोकडी प्रचित | उत्पत्तीची ॥१३॥
 अंडज जारज श्वेतज उद्वीज | पृथ्वी पाणि सकळांचे
 बीज | ऐसें हें नवल चोज | सृष्टिरचनेचें ॥१४॥
 च्यारि खाणी च्यारि वाणी | चौऱ्यासि लक्ष जीवयोनी |
 निर्माण जाले लोक तिनी | पिंडब्रह्मांड ॥१५॥
 मुळीं अष्टधा प्रकृती | अवघे पाण्यापासून जन्मती |
 पाणी नसतां मरती | सकळ प्राणी ॥१६॥

नव्हे अनुमानाचें बोलणें | याचा बरा प्रत्ययें
 घेणें | वेदशास्त्रें पुराणें | प्रत्ययें घ्यावीं ||१७||
 जें आपुल्या प्रत्यया येना | तें अनुमानिक घ्यावेना |
 प्रत्ययाविण सकळ जना | वेवसाये नाहीं ||१८||
 वेवसाये प्रवृत्ती निवृत्ती | दोहिकडे पाहिजे प्रचिती |
 प्रचितीविण अनुमानें असती | ते विवेकहीन ||१९||
 ऐसा सृष्टिरचनेचा विचार | संकळित बोलिला
 प्रकार | आतां विस्ताराचा संहार | तोहि ऐका ||२०||
 मुळापासून सेवटवरी | अवघा आत्मारामचि
 करी | करी आणी विवरी | येथायोग्य ||२१||
 पुढें संहार निरोपिला | श्रोतीं पाहिजे ऐकिला |
 इतुक्याउपरी जाला | समास पूर्ण ||२२||
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे उभारणी
 निरूपणनाम समास तिसरा || १३.३ ||

दशक १३ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]घन ३.१- व्यापक [२] कातरा ३.८- कात्रीसारखे प्रवाह

[३] चोज ३.१४- मोठे [४] वेवसाये ३.१८- निश्चय
(व्यवसाय)

समास चवथा : प्रलयनिरूपण* || १३.४ ||

॥श्रीराम॥ पृथ्वीस होईल अंत | भूतांस मांडेल कल्पांत |

ऐसा समाचार साध्यंत | शास्त्रीं निरोपिला ||१||

शत वरुषें अनावृष्टि | तेणें जळेल हे सृष्टि |

पर्वत माती ऐसी पृष्ठी | भूमीची तरके ||२||

बारा कळीं सूर्यमंडळा | किर्णापासून निघती

ज्वाळा | शत वरुषें भूगोळा | दहन होये ||३||

सिंधुरवर्ण वसुंधरा | ज्वाळा लागती फणिवरा |

तो आहाळोन सरारां | विष वमी ||४||

त्या विषाच्या ज्वाळा निघती | तेणें पाताळें जळती |

माहापावकें भस्म होती | पाताळ लोक ||५||

तेथें महाभूतें खवळती | प्रळयेवात सुटती |
 प्रळयेपावक वाढती | चहुंकडे ॥६॥
 तेथें अक्रा रुद्र खवळले | बारा सूर्य कडकडिले |
 पावकमात्र येकवटले | प्रळयेकाळीं ॥७॥
 वायो विजांचे तडाखे | तेणें पृथ्वी अवघी तरके |
 कठिणत्व अवघेंचि फांके | चहुंकडे ॥८॥
 तेथें मेरूची कोण गणना | कोण सांभाळिल
 कोणा | चंद्रसूर्य तारांगणा | मूस जाली ॥९॥
 पृथ्वीनें विरी सांडिली | अवघी धगधगायमान
 जाली | ब्रह्मांडभटीं जळोन गेली | येकसरां ॥१०॥
 जळोनि विरी सांडिली | विशेष माहावृष्टी
 जाली | तेणें पृथ्वी विराली | जळामधें ॥११॥
 भाजला चुना जळीं विरे | तैसा पृथ्वीस धीर न
 धरे | विरी सांडूनिया त्वरें | जळीं मिळाली ॥१२॥
 शेष कूर्म वाऱ्हाव गेला | पृथ्वीचा आधार तुटला |
 सत्व सांडून जळाला | मिळोन गेली ॥१३॥

तेथें प्रळयेमेघ उचलले | कठिण घोषें गर्जिनले |
 अखंड विजा कडकडिले | ध्वनि घोष ॥१४॥
 पर्वतप्राये पडती गारा | पर्वत उडती ऐसा वारा |
 निबिड तथा अंधकारा | उपमाचि नाहीं ॥१५॥
 सिंधु नद्या येकवटिल्या | नेणो नभींहून रिचवल्या |
 संधिच नाहीं धारा मिळाल्या | अखंड पाणी ॥१६॥
 तेथें मछ कूर्म सर्प पडती | पर्वतासारिखे दिसती |
 गर्जना होतां मिसळती | जळांत जळें ॥१७॥
 सप्त सिंधु आवर्णीं गेले | आवर्णवेडे मोकळे जाले |
 जळरूप जालियां खवळले | प्रळयेपावक ॥१८॥
 ब्रह्मांडाऐसा तप्तलोहो | शोषी जळाचा समूहो |
 तैसे जळास जालें पाहो | अपूर्व मोठें ॥१९॥
 तेणें आटोन गेलें पाणी | असंभाव्य माजला वन्ही |
 तथा वन्हीस केली झडपणी | प्रळयवातें ॥२०॥
 दीपास पालव घातला | तैसा प्रळयेपावक
 विझाला | पुढें वायो प्रबळला | असंभाव्य ॥२१॥

उदंड पोकळी थोडा वारा | तेणें वितळोन गेला

सारा | पंचभूतांचा पसारा | आटोपला ||२२||

महद्भूत मूळमाया | विस्मरणें वितुळे काया |

पदार्थमात्र राहावया | ठाव नाहीं ||२३||

दृश्य हलकालोळें नेलें | जड चंचळ वितुळलें |

याउपरी शाश्वत उरलें | परब्रह्म तें ||२४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*प्रलयनिरुपणनाम समास चवथा || १३.४ ||

दशक १३ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]प्रलयनिरुपण-छापील प्रतीत 'निरुपण' शब्द नाही.[१]

तरके ४.२- तडके [२] बारा कळी ४.३- बारा कलांनी [३]

आहाळोन ४.४- तापून, कळवळून, [४] विरी ४.१०-

वीर्य, काठिण्य [५] ब्रह्मांडभटी ४.१०- पृथ्वी [६] जळी

मिळाली ४.१२- जलमय झाली. ही ओवी श्रीसमर्थांनी

मागाहून घातली.[७] वाऱ्हाव ४.१३- वराह, [८] आवर्णवेढे

मोकळे जाले ४.१८- सप्तसागराने मर्यादा सोडली.[९] पालव

४.२१- पदर

समास पांचवा : काहाणीनिरूपण ॥ १३.५ ॥

॥श्रीराम॥ कोणी येक दोघे जण । पृथ्वी फिरती

उदासीन । काळक्रमणें लागून । कथा आरंभिली ॥१॥

श्रोता पुसे वक्तयासी । काहाणी सांगा जी बरवीसी ।

वक्ता म्हणे श्रोतयासी । सावध ऐकें ॥२॥

येकें स्त्रीपुरुषें होतीं । उभयेतामधें बहु प्रीति ।

येकरूपेंचि वर्तती । भिन्न नाहीं ॥३॥

ऐसा कांहींयेक काळ लोटला । तयांस येक पुत्र

जाला । कार्यकर्ता आणि भला । सर्वविषीं ॥४॥

पुढें त्यासहि जाला कुमर । तो पित्याहून

आतुर । कांहीं तदर्ध चतुर । व्यापकपणें ॥५॥

तेणें व्याप उदंड केला । बहुत कन्यापुत्र

व्याला । उदंड लोक संचिला । नाना प्रकारें ॥६॥

त्याचा पुत्र जेष्ठ । तो अज्ञान आणि रागिट ।

अथवा चुकता नीट । संव्हार करी ॥७॥

पिता उगाच बैसला | लेकें बहुत व्याप

केला | सर्वज्ञ जाणता भला | जेष्ठ पुत्र ॥८॥

नातु त्याचें अर्ध जाणें | पणतु तो कांहींच

नेणे | चुकतां संहारणें | माहा क्रोधी ॥९॥

लेक सकळांचे पाळण करी | नातु मेळवी वरिचावरी |

पणतु चुकल्यां संहार करी | अकस्मात ॥१०॥

नेमस्तपणें वंश वाढला | विस्तार उदंडचि

जाला | ऐसा बहुत काळ गेला | आनंदरूप ॥११॥

विस्तार वाढला गणवेना | वडिलांस कोणीच

मानिना | परस्परें किंत मना | बहुत पडिला ॥१२॥

उदंड घरकळहो लागला | तेणें कित्तेक संहार

जाला | विपट पडिलें थोरथोरांला | बेबंद जालें ॥१३॥

नेणपणें भरी भरले | मग ते आवघेच संहारले |

जैसे यादव निमाले | उन्मत्तपणें ॥१४॥

बाप लेक नातु पणतु | सकळांचा जाला निपातु |

कन्या पुत्र हेतु मातु | अणुमात्र नाही ॥१५॥

ऐसी काहाणी जो विवरला । तो जन्मापासून
 सुटला । श्रोता वक्ता धन्य जाला । प्रचितीनें ॥१६॥
 ऐसी काहाणी अपूर्व जे ते । उदंड वेळ होत जाते ।
 इतकें बोलोन गोसावी ते । निवांत जाले ॥१७॥
 आमची काहाणी सरो । तुमचे अंतरीं भरो ।
 ऐसें बोलणें विवरो । कोणी तरी ॥१८॥
 चुकत वांकत आठवलें । इतुकें संकळित बोलिलें ।
 न्यूनपूर्ण क्षमा केलें । पाहिजे श्रोतीं ॥१९॥
 ऐसी काहाणी निरंतर । विवेकें ऐकती जे नर ।
 दास म्हणे जगोद्धार । तेचि करिती ॥२०॥
 त्या जगोद्दाराचें लक्षण । केले पाहिजे विवरण ।
 सार निवडावें निरूपण । यास बोलिजे ॥२१॥
 निरूपणीं प्रत्ययें विवरावें । नाना तत्वकोडें उकलावें ।
 समजतां समजतां व्हावें । निःसंदेह ॥२२॥
 विवरोन पाहातां अष्ट देहे । पुढें सहजचि
 निःसंदेह । अखंड निरूपणें राहे । समाधान ॥२३॥

तत्वांचा गल्बला जेथें | निवांत कैचें असेल तेथें |

याकारणें गुल्लिपरतें | कोणीयेकें असावें ||२४||

ऐसा सूक्ष्म संवाद | केलाचि करावा विशद |

पुढिले समासीं लघुबोध | सावध ऐका ||२५||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे कहाणी

निरूपणनाम समास पांचवा || १३.५ ||

दशक १३ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] स्त्रीपुरुषे ५.३- प्रकृती-पुरुष [२] पुत्र जाला ५.४- सत्वगुणात्मक जाणीवरुप विष्णु.[३] तदर्ध चतुर ५.५- जाणीवनेणीवमिश्रित म्हणून अर्धा चतुर उत्पत्तिकर्ता ब्रह्मदेव.[४] कन्यापुत्र व्याला ५.६- अखिल जगतातील जीवसृष्टी [५] पुत्र जेष्ठ ५.७- तमोगुणी नेणीवरुप संहारक महेश [६] पिता उगाच ५.८- मूळपुरुष शांत राहिला.[७] नातु ५.९- ब्रह्मा (असे रुपकात्मक असून संदभनि अर्थ समजून घ्यावा.) [८] विपट ५.१३- वितुष्ट[९] गुल्लिपरते ५.२४- घोटाळ्यापासून अलिप्त. (गुल्लि = घोटाळा)[१०]लघुबोध ५.२५-थोडक्यात सारांशाने बोध देणे, छ.शिवाजी महाराजांना शिंगणवाडी येथे हा लघुबोध श्रीसमर्थानी केला असा समज.

समास सहावा : लघुबोध ॥ १३.६ ॥

॥श्रीराम॥ जें बोलिजेती पंचतत्वे । त्यांची अभ्यासाया

नावें । तदुपरी स्वानुभवे । रूपें जाणावीं ॥१॥

यामधें शाश्वत कोण । आणी अशाश्वत

कोण । ऐसें करावें विवरण । प्रत्ययाचें ॥२॥

पंचभूतांचा विचार । नांवरूप सारासार ।

तोचि बोलिला निर्धार । सावध ऐका ॥३॥

पृथ्वीआपतेजवायोआकाश । नावें बोलिलीं सावकास ।

आतां रूपाचा विश्वास । श्रवणें धरावा ॥४॥

पृथ्वी म्हणिजे ते धरणी । आप म्हणिजे तें पाणी ।

तेज म्हणिजे अग्नि तरणी । सतेजादिक ॥५॥

वायो म्हणिजे तो वारा । आकाश म्हणिजे पैस

सारा । आतां शाश्वत तें विचारा । आपले मनीं ॥६॥

येक शीत चांचपावें । म्हणिजे वर्म पडे ठावें ।

तैसें थोड्या अनुभवे । बहुत जाणावे ॥७॥

पृथ्वी रचतें आणि खचतें | हें तों प्रत्ययास
 येतें | नाना रचना होत जाते | सृष्टिमधें ॥८॥
 म्हणोन रचतें तें खचतें | आप तेंहि आटोन
 जाते | तेजहि प्रगटोन विझतें | वारेंहि न राहे ॥९॥
 अवकाश नाममात्र आहे | तेंहि विचारितां न राहे |
 एवं पंचभूतिक राहे | हें तों घडेना ॥१०॥
 ऐसा पांचा भूतांचा विस्तार | नासिवंत हा निर्धार |
 शाश्वत आत्मा निराकार | सत्य जाणावा ॥११॥
 तो आत्मा कोणास कळेना | ज्ञानेंविण
 आकळेना | म्हणोनियां संतजना | विचारावें ॥१२॥
 विचारितां सज्जनांसी | ते म्हणती कीं अविनासी |
 जन्म मृत्य आत्मयांसी | बोलोंच नये ॥१३॥
 निराकारीं भासे आकार | आणी आकारीं भासे निराकार |
 निराकार आणी आकार | विवेकें वोळखावा ॥१४॥
 निराकार जाणावा नित्य | आकार जाणावा अनित्य |
 यास बोलिजे नित्यानित्य | विचारणा ॥१५॥

सारीं भासे असार | आणि असारीं भासे सार |
 सारासार विचार | शोधून पाहावा ||१६||
 पंचभूतिक तें माइक | परंतु भासे अनेक |
 आणि आत्मा येक | व्यापून असे ||१७||
 चहुं भूतांमधें गगन | तैसें गगनीं असे सघन |
 नेहटून पाहतां अभिन्न | गगन आणि वस्तु ||१८||
 उपाधीयोगेंचि आकाश | उपाधी नस्तां निराभास |
 निराभास तें अविनाश | तैसें गगन ||१९||
 आतां असो हे विवंचना | परंतु जें पाहातां नासेना |
 तें गे तेंचि अनुमाना | विवेकें आणावें ||२०||
 परमात्मा तो निराकार | जाणिजे हा विचार सार |
 आणि आपण कोण हा विचार | पाहिला पाहिजे ||२१||
 देहास अंत येतां | वायो जातो तत्वतां | हें लटिकें
 म्हणाल तरी आतां | स्वासोस्वास धरावा ||२२||
 स्वास कोंडतां देहे पडे | देहे पडतां म्हणती मडें |
 मड्यास कर्तुत्व न घडे | कदाकाळीं ||२३||

देहावेगळा वायो न करी | वायोवेगळा देह न करी |

विचार पाहातां कांहींच न करी | येकावेगळें येक ॥२४॥

उगेंच पाहातां मनुष्य दिसे | विचार घेतां कांहींच

नसे | अभेद भक्तीचें लक्षण ऐसें | वोळखावें ॥२५॥

कर्ता आपण ऐसे म्हणावें | तरी आपलें इच्छेसारिखें व्हावें |

इच्छेसारिखें न होतां मानावें | अवघेंच वाव ॥२६॥

म्हणोन कर्ता नव्हे किं आपण | तेथें भोक्ता केंचा

कोण | हें विचाराचें लक्षण | अविचारें न घडे ॥२७॥

अविचार आणि विचार | जैसा प्रकाश अंधकार |

विकार आणि निर्विकार | येक नव्हे कीं ॥२८॥

जेथें नाहीं विवंचना | तेथें कांहींच चालेना |

खरें तेंचि अनुमाना | कदा नये ॥२९॥

प्रत्ययास बोलिजे न्याय | अप्रत्यय तो अन्याय |

जात्यांधास परीक्षा काय | नाना रत्नांची ॥३०॥

म्हणोन ज्ञाता धन्य धन्य | जो निर्गुणेंसी

अनन्य | आत्मनिवेदनें मान्य | परम पुरुष ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*लघुबोधनाम समास सहावा ॥ १३.६ ॥

दशक १३ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]पाठभेद: लघुबोधनिरूपण[१] तरणी ६.५- सूर्य [२] वारेहि
 न राहे ६.९ - वायुचा पण लय होतो.वारा पडतो.पाठभेद-
 वारेहि राहे.[३] नेहटून ६.१८ - नीट लक्ष देऊन [४]
 विवंचना ६.२०- विवरण, स्पष्टीकरण, [५] अवघेच वाव
 ६.२६- संपूर्णपणे निरर्थक होय.

समास सातवा : प्रत्ययेविवरणनिरूपण ॥ १३.७ ॥

॥श्रीराम॥ निर्मळ निश्चळ निराभास | तयास दृष्टांत

आकाश | आकाश म्हणिजे अवकाश | पसरला पैस ॥१॥

आधीं पैस मग पदार्थ | प्रत्यये पाहातां यथार्थ |

प्रत्ययेविण पाहातां वेर्थ | सकळ कांहीं ॥२॥

ब्रह्म म्हणिजे तें निश्चळ | आत्मा म्हणिजे तो

चंचळ | तयास दृष्टांत केवळ | वायो जाणावा ॥३॥

घटाकाश दृष्टांत ब्रह्माचा | घटबिंब दृष्टांत आत्म्याचा |

विवरतां अर्थ दोहींचा | भिन्न आहे ॥४॥

भूत म्हणिजे जितुकें जालें | जालें तितुके निमालें |

चंचळ आलें आणी गेलें | ऐसें जाणावें ॥५॥

अविद्या जड आत्मा चंचळ | जड कर्पूर आत्मा

अनळ | दोनी जळोन तत्काळ | विझोन जाती ॥६॥

ब्रह्म आकाश निश्चळ जाती | आत्मा वायो चंचळ

जाती | परीक्षवंत परीक्षिती | खरें किं खोटें ॥७॥

जड अनेक आत्मा येक | ऐसा आत्मानात्मविवेक |

जगा वर्तविता जगन्नायेक । तयास म्हणावें ॥८॥

जड अनात्मा चेतवी आत्मा । सर्वीं वर्ते*सर्वात्मा ।

अवघा मिळोन चंचळात्मा । निश्चळ नव्हे ॥९॥

निश्चळ तें परब्रह्म । जेथें नाहीं दृश्यभ्रम ।

विमळ ब्रह्म तें निभ्रम । जैसें तैसें ॥१०॥

आधी आत्मानात्माविवेक थोर । मग सारासार

विचार । सारासारविचारें संव्हार । प्रकृतीचा ॥११॥

विचारें प्रकृती संव्हारे । दृश्य अस्तांच वोसरे ।

अंतरात्मा निर्गुणीं संचरे । अध्यात्मश्रवणें ॥१२॥

चढता अर्थ लागला । तरी अंतरात्मा चढतचि

गेला । उतरल्या अर्थें उतरला । भूमंडळीं ॥१३॥

अर्थासारिखा आत्मा होतो । जिकडे नेला तिकडे

जातो । अनुमानें संदेहीं पडतो । कांहींयेक ॥१४॥

निसंदेह अर्थ चालिला । तरी आत्मा निसंदेहचि

जाला । अनुमानअर्थें जाला । अनुमानरूपी ॥१५॥

नवरसिक अर्थ चाले । श्रोते तद्रूपचि जाले ।

चाटपणें होऊन गेले | चाटचि अवघे ||१६||

जैसा जैसा घडे संग | तैसे गुह्यराचे रंग |

याकारणें उत्तम मार्ग | पाहोन धरावा ||१७||

उत्तम अन्नें बोलत गेले | तरी मन अन्नाकारचि जालें |

लावण्य वनितेचें वर्णिलें | तरी मन तेथेंचि बैसे ||१८||

पदार्थवर्णन अघवें | किती म्हणोन सांगावें |

परंतु अंतरीं समजावें | होये किं नव्हे ||१९||

जें जें देखिलें आणी ऐकिलें | तें अंतरीं सदृढ

बैसलें | हित अन्हित परीक्षिलें | परीक्षवंतीं ||२०||

याकारणें सर्व सांडावें | येक देवास धुंडावें |

तरीच वर्म पडे ठावें | कांहींयेक ||२१||

नाना सुखें देवें केलीं | लोकें तयास चुकलीं |

ऐसीं चुकतांच गेलीं | जन्मवरी ||२२||

सर्व सांडून शोधा मजला | ऐसें देवचि बोलिला |

लोकीं शब्द अमान्य केला | भगवंताचा ||२३||

म्हणोन नाना दुःखें भोगिती | सर्वकाळ कष्टी

होती । मनीं सुखचि इच्छिती । परी तें कैचें ॥२४॥

उदंड सुख जया लागलें । वेडें तयास चुकलें ।

सुख सुख म्हणताच मेलें । दुःख भोगितां ॥२५॥

शाहाण्यानें ऐसें न करावें । सुख होये तेंचि

करावें । देवास धुंडित जावें । ब्रह्मांडापरतें ॥२६॥

मुख्य देवचि ठाई पडिला । मग काये उणें

तयाला । लोक वेडे विवेकाला । सांडून जाती ॥२७॥

विवेकाचें फळ तें सुख । अविवेकाचें फळ तें दुःख ।

यांत मानेल तें अवश्यक । केलें पाहिजे ॥२८॥

कर्तयासी वोळखावें । यास विवेक म्हणावें ।

विवेक सांडितां व्हावें । परम दुःखी ॥२९॥

आतां असो हें बोलणें । कर्त्यास वोळखणें ।

आपलें हित विचक्षणें । चुकों नये ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे प्रत्यये-

विवरणनिरूपणनाम समास सातवा ॥ १३.७ ॥

दशक १३ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]आधी पैस ७.२- आधी पोकळी [२]आत्मा अनळ ७.६-
 आत्मा अग्नी सारखा [३] सर्वीं वर्ते सर्वात्मा ७.९- आत्मा
 ईश्वररूपाने सर्वत्र अचेतन, चेतन पदार्थात व्यापून
 असतो.(छा.प्र.'सर्वत्मा*'मु.दोष.) [४]निभ्रम ७.१०-
 भ्रमरहित [५] चढता अर्थ लागला ७.१३- उन्नती कारक अर्थ
 लागला तर [६] चाटपणे ७.१६- चावटपणे [७]गुहिरा
 ७.१७- एक प्रकारचा सरडा [८] लावण्य वनितेचे वर्णिले
 तरी मन तेथेचि बैसे ७.१८- रुपसुंदरीचे वर्णन केले तर मन
 तेथे गुंतते [९]सर्व सांडून शोधा मजला ७.२३- सर्व सोडून
 मला शोधा. सर्व धर्मान् परित्यज्य.(पहा भ.गी.अ.१८.६६)

समास आठवा : *श्रीकर्तानिरूपण ॥ १३.८ ॥

॥श्रीराम॥ श्रोता म्हणे वक्त्यासी | कोण कर्ता

निश्चयेंसीं | सकळ सृष्टि ब्रह्मांडासी | कोणेंकेलें ॥१॥

तव बोलिले सभानायेक | जे बोलिके येकाहून येक |

या बोलण्याचे कौतुक | श्रोतीं सादर ऐकावें ॥२॥

येक म्हणती कर्ता देव | येक म्हणती कोण

देव | आपुलाला अभिप्राव | बोलते जाले ॥३॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ | भावार्थे बोलती पष्ट |
 आपुलाली उपासना श्रेष्ठ | मानिती जनीं ||४||
 कोणीयेक ऐसें म्हणती | कर्ता देव मंगळमूर्ती |
 येक म्हणती सरस्वती | सर्व करी ||५||
 येक म्हणती कर्ता भैरव | येक म्हणती खंडेराव |
 येक म्हणती बीरदेव | येक म्हणती भगवती ||६||
 येक म्हणती नरहरी | येक म्हणती बनशंकरी |
 येक म्हणती सर्व करी | नारायेणु ||७||
 येक म्हणती श्रीराम कर्ता | येक म्हणती श्रीकृष्ण
 कर्ता | येक म्हणती भगवंत कर्ता | केशवराज ||८||
 येक म्हणती पांडुरंग | येक म्हणती श्रीरंग |
 येक म्हणती झोटींग | सर्व करी ||९||
 येक म्हणती मुंज्या कर्ता | येक म्हणती सूर्य कर्ता |
 येक म्हणती अग्र कर्ता | सकळ कांहीं ||१०||
 येक म्हणती लक्ष्मी करी | येक म्हणती मारुती
 करी | येक म्हणती धरत्री करी | सर्व कांही ||११||

येक म्हणती तुकाई | येक म्हणती येमाई |

येक म्हणती सटवाई | सर्व करी ||१२||

येक म्हणती भार्गव कर्ता | येक म्हणती वामन कर्ता |

येक म्हणती परमात्मा कर्ता | येकचि आहे ||१३||

येक म्हणती विरंणा कर्ता | येक म्हणती बस्वंगा

कर्ता | येक म्हणती रेवंगा कर्ता | सर्व कांहीं ||१४||

कोणी म्हणती रवळया कर्ता | येक म्हणती स्वामी कार्तिक

कर्ता | येक म्हणती वेंकटेश कर्ता | सर्व कांहीं ||१५||

येक म्हणती गुरु कर्ता | येक म्हणती दत्त कर्ता |

येक म्हणती मुख्य कर्ता | वोढ्या जगन्नाथ ||१६||

येक म्हणती ब्रह्म कर्ता | येक म्हणती विष्णु

कर्ता | येक म्हणती महेश कर्ता | निश्चयेंसीं ||१७||

येक म्हणती प्रजन्य कर्ता | येक म्हणती वायो कर्ता |

येक म्हणती करून अकर्ता | निर्गुण देव ||१८||

येक म्हणती माया करी | येक म्हणती जीव करी |

येक म्हणती सर्व करी | प्रारब्धयोग ||१९||

येक म्हणती प्रेत्न करी | येक म्हणती स्वभाव
 करी | येक म्हणती कोण करी | कोण जाणे ॥२०॥
 ऐसा कर्त्याचा विचार | पुसतां भरला बाजार |
 आतां कोणाचें उत्तर | खरें मानावें ॥२१॥
 जेहिं जो देव मानिला | कर्ता म्हणती तयाला |
 ऐसा लोकांचा गल्बला | वोसरेना ॥२२॥
 आपुलाल्या साभिमानें | निश्चयेचि केला
 मनें | याचा विचार पाहाणें | घडेचिना ॥२३॥
 बहु लोकांचा बहु विचार | आवघा राहों द्या
 बाजार | परंतु याचा विचार | ऐसा आहे ॥२४॥
 श्रोतीं व्हावें सावधान | निश्चयें तोडावा अनुमान |
 प्रत्यय मानावा प्रमाण | जाणते पुरुषीं ॥२५॥
 जें जें कर्तयानें केलें | तें तें त्याउपरी जालें |
 कर्त्यापूर्वीं आडळलें | न पाहिजे कीं ॥२६॥
 केलें तें पंचभूतिक | आणि पंचभूतिक ब्रह्मादिक |
 तरी भूतांशें पंचभूतिक | केलें तें घडेना ॥२७॥

पंचभूतांस वेगळें करावें | मग कत्यास वोळखावें |

पंचभूतिक तें स्वभावेण | कत्यांत आलें ||२८||

पंचभूतांवेगळें निर्गुण | तेथें नाहीं कर्तेपण |

निर्विकारास विकार कोण | लाऊं शके ||२९||

निर्गुणास कर्तव्य न घडे | सगुण जाल्यांत सांपडे |

आतां कर्तव्यता कोणेकडे | बरें पाहा ||३०||

लटिक्याचा कर्ता कोण | हें पुसणेंचि अप्रमाण |

म्हणोनि हेंचि प्रमाण | जें स्वभावेचि जालें ||३१||

येक सगुण येक निर्गुण | कोठें लाऊं कर्तेपण |

या अर्थाचें विवरण | बरें पाहा ||३२||

सगुणें सगुण केलें | तरी तें पूर्वीचि आहे जालें |

निर्गुणास कर्तव्य लाविलें | न वचे किं कदा ||३३||

येथें कर्ताचि दिसेना | प्रत्यये आणावा अनु-

माना | दृश्य सत्यत्वेण असेना | म्हणोनियां ||३४||

केलें तें आवघेंचि लटिकें | तरी कर्ता हें बोलणेंचि

फिकें | वक्ता म्हणे रे विवेकें | बरें पाहा ||३५||

बरें पाहातां प्रत्यय आला | तरी कां करावा गल्बला |

प्रचित आलियां आपणाला | अंतर्यामीं ||३६||

आतां असो हें बोलणें | विवेकी तोचि हें जाणे |

पूर्वपक्ष लागे उडवणें | येरवीं अनुर्वाचि ||३७||

तंव श्रोता करी प्रसन्न | देहीं सुखदुःख भोक्ता कोण |

पुढें हेंचि निरूपण | बोलिलें असे ||३८||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*श्रीकर्तानिरूपणनाम समास आठवा ||१३.८ ||

दशक १३ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*]पाठभेदः कर्तानिरूपण[१] तरी भूतांशे पंचभूतिक ८.२७-
तथापि पंचभूताच्या अंशाने पांचभौतिक सृष्टि करता येणे
शक्य नाही.[२] पंचभूतिक तें स्वाभावे कर्त्यात आले ८.२८-
पंचभूते कोणी केली असा प्रश्न आहे, तेव्हा कर्ता पंचभूताहून
कोणीतरी निराळा असला पाहिजे; परंतु ब्रह्मादिकांना कर्ते
म्हंटलं तर त्यांच्यात पंचभूतिक येते, म्हणून त्यांना कर्ते
म्हणता येत नाही.[३]सगुण जाल्यात सांपडे ८.३०-सगुण

म्हंटले किं ते कार्यात येते.(जाल्यात= जे झाले त्यात,
कार्यात.)

समास नववा : आत्माविवरण ॥ १३.९ ॥

॥श्रीराम॥ आत्मयास शरीरयोगें | उद्वेग चिंता करणें
लागे | शरीरयोगें आत्मा जगे | हें तों प्रगटचि आहे ॥१॥

देह अन्नचि खायेना | तरी आत्मा कदापी

जगेना | आत्म्याविण चेतना | देहास कैची ॥२॥

हें येकावेगळें येक | करूं जातां निरार्थक |

उभयेयोगें कोणीयेक | कार्य चाले ॥३॥

देहाला नाहीं चेतना | आत्म्यास पदार्थ

उचलेना | स्वप्नभोजनें भरेना | पोट कांहीं ॥४॥

आत्मा स्वप्नअवस्थेंत जातो | परंतु देहामध्येंही

असतो | निदसुरेपणें खाजवितो | चमत्कार पाहा ॥५॥

अन्नरसें वाढे शरीर | शरीरप्रमाणें विचार |

वृद्धपणीं तदनंतर | दोनी लाहानाळती ॥६॥

उत्तम द्रव्य देहे खातो | देहयोगें आत्मा भुलतो |

विस्मरणें शुद्धि सांडितो | सकळ कांहीं ॥७॥

देहानें घेतलें वीष | आत्मा जाये सावकास |

वाढणें मोडणें आत्मयास | नेमस्त आहे ॥८॥

वाढणें मोडणें जाणें येणें | सुख दुःख देहाचेनि

गुणें | नाना प्रकारें भोगणें | आत्मयांस घडे ॥९॥

वारुळ म्हणिजे पोकळ | मुंग्यांचे मार्गचि सकळ |

तैसेंचि हें केवळ | शरीर जाणावें ॥१०॥

शरीरीं नाडीचा खेटा | नाडीमध्ये पोकळ वाटा |

लाहान थोर सगटा | दाटल्या नाडी ॥११॥

प्राणी अन्नोदक घेतो | त्याचा अन्नरस होतो |

त्यास वायो प्रवर्ततो | स्वासोस्वासें ॥१२॥

नाडिद्वारां धांवे जीवन | जीवनामधें खेळे पवन |

त्या पवनासरिसा जाण | आत्माहि विवरे ॥१३॥

तृषेनें शोकलें शरीर | आत्म्यास कळे हा विचार |

मग उठऊन शरीर | चालवी उदकाकडे ॥१४॥

उदक मागे शब्द बोलवी | मार्ग पाहोन शरीर

चालवी | शरीर अवघेंचि हालवी | प्रसंगानुसार ॥१५॥

क्षुधा लागते ऐसें जाणतो | मग देहाला उठवितो |

आच्यावाच्या बोलवितो | ज्यासीं त्यासीं ॥१६॥

बायेकांत म्हणे जालें जालें | देह सोवळें करून आणिलें |

पायांत भरून चालविलें | तांतडीं तांतडीं ॥१७॥

त्यासी पात्रावरी बैसविलें | नेत्रीं भरोन पात्र

पाहिलें | हाताकरवीं आरंभिलें | आपोशन ॥१८॥

हाताकरवीं ग्रास उचलवी | मुखी जाऊन मुख

पसरवी | दातांकरवीं चाववी | नेटें नेटें ॥१९॥

आपण जिव्हेमधें खेळे | पाहातो परिमळसोहळे |

केंस काढी खडा कळे | तत्काळ थुंकी ॥२०॥

आळणी कळतां मीठ मागे | बायलेसि म्हणे आगे

कांगे | डोळे ताऊन पाहों लागे | रागें रागें ॥२१॥

गोडी लागतांच आनंदे | गोड नस्तां परम खेदे |

वांकडी गोष्टी अंतरी भेदे | आत्मयासी ॥२२॥

नाना अन्नाची गोडी | नाना रसें स्वाद निवडी |

तिखट लागतां मस्तक झाडी | आणी खोंकी ||२३||

मिरपुडी घातली फार | कायसें करितें खापर |

जिव्हेकरवीं कठिणोत्तर | बोलवी रागें ||२४||

आज्य उदंड जेविला | सवेच तांब्या उचलिला |

घळघळां घेऊं लागला | सावकास ||२५||

देहीं सुखदुःखभोक्ता | तो येक आत्माचि पाहातां |

आत्म्याविण देहे वृथा | मडें होये ||२६||

मनाच्या अनंत वृत्ति | जाणणें तेचि आत्मस्थिति |

त्रैलोकीं जितुक्या वेक्ती | तदांतरीं आत्मा ||२७||

जगामध्यें जगदात्मा | विश्वामधें विश्वात्मा |

सर्व चालवी सर्वात्मा | नाना रूपें ||२८||

हुंगे चाखे ऐके देखें | मृद कठिण वोळखे |

शीत उष्ण ठाउकें | तत्काळ होये ||२९||

सावधपणें लाघवी | बहुत करी उठाठेवी |

या धूर्ताच्या उगवी | धूर्तचि करी ||३०||

वायोसरिसा परिमळ येतो | परि तो परिमळ वितळोन

जातो | वायो धुळी घेउनी येतो | परी तेहि जाये ॥३१॥

शीत उष्ण वायोसरिसें | सुवासें अथवा कुवासें |

असिजे परी सावकासें | तगणें न घडे ॥३२॥

वायोसरिसे रोग येती | वायोसरिसी भूतें धांवती |

धूर आणी धुकटें येती | वायोसवें ॥३३॥

वायोसवें कांहींच जगेना | आत्म्यासवें वायो तगेना |

आत्म्याची चपळता जाणा | अधिक आहे ॥३४॥

वायो कठिणास आडतो | आत्मा कठिण भेदून

जातो | कठिण पाहों तरी तो | छेदेहिना ॥३५॥

वायो झडझडां वाजे | आत्मा कांहींच न वाजे |

मौनेंचि अंतरीं समजे | विवरोन पाहातां ॥३६॥

शरीरास बरें केलें | तें आत्मयांस पावलें |

शरीरयोगें जालें | समाधान ॥३७॥

देहावेगळे उपाये नाना | करितां आत्मयास

पावेना | समाधान पावे वासना | देहाचेनि ॥३८॥

देहआत्मयांचें कौतुक | पाहों जातां हें अनेक |

देहावेगळी आडणुक | आत्मयांस होये ||३९||

येक असतां उदंड घडे | वेगळें पाहातां कांहींच

न घडे | विवेकें त्रैलोकीं पवाडे | देहात्मयोगें ||४०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मा

विवरणनाम समास नववा || १३.९ ||

दशक १३ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] निदसुरेपणे ९.५- अज्ञानाने, झोपेत [२] लाहानाळती
 ९.६- क्षीण होतात [३] शरीरप्रमाणे विचार ९.६-
 शरीराबरोबर विचार वाढतो [४] खेटा ९.११ – फेऱ्या [५]
 आच्यावाच्या ९.१६- ताळतंत्र सोडून, अर्वाच्य [६] आपोशन
 ९.१८- भोजनारंभी व भोजनोत्तर हातावर पसाभर उदक
 घेणे. [७] आज्य ९.२५- तूप [८] लाघवी ९.३०- कुशलतेने
 [९] धूर्ताच्या उगवी ९.३०- चतुरांच्या समजूती [१०]
 देहावेगळे ९.३८- देहाशिवाय [११] आडणूक ९.३९-
 अडवणूक, अडचण.

समास दहावा : *सिकवणनिरूपण-२ ॥ १३.१० ॥

॥श्रीराम॥ पालेमाळा सुमनमाळा | फळमाळा बीज-
माळा | पाषाणमाळा कवडेमाळा | सूत्रें चालती ॥१॥

स्फटिकमाळा मोहरेमाळा | काष्ठमाळा गंधमाळा |

धातुमाळा रत्नमाळा | जाळया वोलि चांदोवे ॥२॥

परी हें तंतूनें चालतें | तंतू नस्तां विष्कळीत होतें |

तैसें म्हणों आत्मयातें | तरी साहित्य न पडे ॥३॥

तंतूस मणी वोविला | तंतूमध्येंचि राहिला |

आत्मा सर्वांगीं व्यापला | पाहाना कां ॥४॥

आत्मा चपळ सहजगुणें | दोरी काये चळों

जाणे | म्हणौन दृष्टांत देणें | साहित्य न घडे ॥५॥

नाना वल्लींत जळांश | उसांमध्ये दाटला रस |

परी तो रस आणी बाकस | येक नव्हे ॥६॥

देही आत्मा देह अनात्मा | त्याहून पर तो

परमात्मा | निरंजनास उपमा | असेचिना ॥७॥

रायापासून रंकवरी | अवघ्या मनुष्यांचिया हारी |

सगट समान सरी | कैसी करावी ॥८॥

देव दानव मानव | नीच योनी हीन जीव |

पापी सुकृति अभिप्राव | उदंड आहे ॥९॥

येकांशें जग चाले | परी सामर्थ्य वेगळालें |

येकासंगे मुक्त केलें | येकासंगें रवरव ॥१०॥

साकर माती पृथ्वी होये | परी ते माती खातां

नये | गरळ आप नव्हे काये | परी तें खोटें ॥११॥

पुण्यात्मा आणी पापात्मा | दोहिकडे अंत-

रात्मा | साधु भोंदु सीमा | सांडूच नये ॥१२॥

अंतर एक तों खरें | परी सांगातें घेऊं नयेती

माहारे | पंडित आणि चाटें पोरें | एक कैसीं ॥१३॥

मनुष्य आणि गधडे | राजहंस आणि कोंबडें |

राजे आणि माकडें | एक कैसीं ॥१४॥

भागीरथीचें जळ आप | मोरी संवदणीचे तेंहि

आप | कुश्चिळ उदक अल्प | सेववेना ॥१५॥

याकारणें आचारशुद्ध | त्याउपरी विचारशुद्ध |

वीतरागी आणि सुबुद्ध | ऐसा पाहिजे ||१६||

शूरांहून मानिलें लंडी | तरी युद्धप्रसंगीं नरकांडी |

श्रीमंत सांडून बराडी | सेविता कैसें ||१७||

येका उदकें सकळ जालें | परी पाहोन पाहिजे सेविलें |

सगट अवघेंच घेतलें | तरी तें मूर्खपण ||१८||

जीवनाचेंच जालें अन्न | अन्नाचें जालें वमन |

परी वमनाचें भोजन | करितां नये ||१९||

तैसें निंद्य सोडून द्यावें | वंद्य तें हृदई

धरावें | सत्कीर्तीनें भरावें | भूमंडळ ||२०||

उत्तमासि उत्तम माने | कनिष्ठांस तें न माने |

म्हणौन करंटे देवानें | करून ठेवले ||२१||

सांडा अवघें करंटपण | धरावें उत्तम लक्षण |

हरिकथा पुराण श्रवण | नीति न्याये ||२२||

वर्तायाचा विवेक | राजी राखणें सकळ

लोक | हळुहळु पुण्यश्लोक | करीत जावे ||२३||

मुलाचे चालीनें चालावें | मुलाच्या मनोगतें

बोलावें | तैसें जनास सिकवावें | हळुहळु ॥२४॥

मुख्य मनोगत राखणें | हेंचि चातुर्याचीं लक्षणें |

चतुर तो चतुरांग जाणें | इतर तीं वेडीं ॥२५॥

वेड्यास वेडें म्हणों नये | वर्म कदापि बोलों

नये | तरीच घडे दिग्विजये | निस्पृहासी ॥२६॥

उदंड स्थळीं उदंड प्रसंग | जाणोनि करणें येथा-

सांग | प्राणिमात्राचा अंतरंग | होऊन जावें ॥२७॥

मनोगत राखोन जातां | परस्परें होये अवस्ता |

मनोगत तोडितां वेवस्ता | बरी नाहीं ॥२८॥

याकारणें मनोगत | राखेल तो मोठा महंत |

मनोगत राखतां समस्त | वोढोन येती ॥२९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे *सिकवणनिरूपण-२ नाम

समास दहावा ॥ १०.१३ ॥ दशक तेरावा समाप्त ॥

दशक १३-१० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व
टिपा-

[*] पहा द.११.३ [१] वोलि,चांदोवे १०.१- ओळी,छत, [२] तरी साहित्य न पडे १०.३- तरी हा दृष्टांत देणे आध्यात्मिक साहित्यात योग्य ठरत नाही / लागू पडत नाही. साहित्य= आध्यात्मिक साहित्य [३] वाकस १०.६- चोयट्या [४] माहारे १०.१३-कामक्रोधादि षड्-रिपुंच्या आहारी गेलेले [५] मोरी संवदणी १०.१५- मोरी,डबके/दगडी कुंड,डोण,[५] नरकाडी १०.१७-फजिती [६] बराडी १०.१७- दरिद्री [७] मुलाच्या चालीने चालावे, मुलाच्या मनोगते बोलावें ,तैसे जनास शिकवावे हळुहळु १०.२४- जसे मुलास शिकवताना त्याच्या चालीने चालून व मनोगत ओळखून वागतो तसे जनास सावकाश शिकवावे. [८] परस्परे १०.२८- प्रतिकूल [९] वोढोन १०.२९- आकर्षित होतात.

॥ दशक चौदावा :

अखंडध्यान ॥ १४.० ॥

समास पहिला : निस्पृहलक्षण ॥ १४.१ ॥

॥श्रीराम॥ ऐका निस्पृहाची सिकवण | युक्ति बुद्धि

शाहाणपण | जेणें राहे समाधान | निरंतर ॥१॥

सोपा मंत्र परी नेमस्त | साधें वोषध गुण-

वंत | साधें बोलणें सप्रचीत | तैसें माझे ॥२॥

तत्काळचि अवगुण जाती | उत्तम गुणाची होये

प्राप्ती | शब्दवोषध तीव्र श्रोतीं | साक्षेपें सेवावें ॥३॥

निस्पृहता धरूं नये | धरिली तरी सोडूं नये |

सोडिली तरी हिंडों नये | वोळखीमधें ॥४॥

कांता दृष्टी राखों नये | मनास गोडी चाखऊं नये |

धारिष्ट चळतां दाखऊं नये | मुख आपुलें ॥५॥

येकेस्थळीं राहों नये | कानकोंडें साहों नये |

द्रव्य दारा पाहों नये | आळकेपणें ॥६॥

आचारभ्रष्ट होऊं नये | दिल्यां द्रव्य घेऊं नये |

उणा शब्द येऊं नये | आपणावरी ॥७॥
 भिक्षेविषीं लाजों नये | बहुत भिक्षा घेऊं नये |
 पुसतांही देऊं नये | वोळखी आपली ॥८॥
 धड मळिण नेसों नये | गोड अन्न खाऊं नये |
 दुराग्रह करूं नये | प्रसंगें वर्तविं ॥९॥
 भोगीं मन असों नये | देहदुःखें त्रासों नये |
 पुढें आशा धरूं नये | जीवित्वाची ॥१०॥
 विरक्ती गळों देऊं नये | धारिष्ट चळों देऊं नये |
 ज्ञान मळिण होऊं नये | विवेकबळें ॥११॥
 करुणाकीर्तन सोडूं नये | अंतर्ध्यान मोडूं नये ॥
 प्रेमतंतु तोडूं नये | सगुणमूर्तीचा ॥१२॥
 पोटीं चिंता धरूं नये | कष्टें खेद मानूं नये |
 समडं धीर सांडूं नये | कांहीं केल्या ॥१३॥
 अपमानितां सिणों नये | निखंदितां कष्टों नये |
 धिःकारितां झुरों नये | कांहीं केल्या ॥१४॥
 लोकलाज धरूं नये | लाजवितां लाजों नये |

खिजवितां खिजों नये | विरक्त पुरुषे ॥१५॥

शुद्धमार्ग सोडूं नये | दुर्जनासीं तंडों नये |

समंध पडों देऊं नये | चांडाळासी ॥१६॥

तपीळपण धरूं नये | भांडवितां भांडों नये |

उडवितां उडऊं नये | निजस्थिती आपुली ॥१७॥

हांसवितां हासों नये | बोलवितां बोलों नये |

चालवितां चालों नये | क्षणक्षणा ॥१८॥

येक वेष धरूं नये | येक साज करूं नये |

येक देसी होऊं नये | भ्रमण करावें ॥१९॥

सलगी पडों देऊं नये | प्रतिग्रह घेऊं नये |

सभेमध्ये बैसों नये | सर्वकाळ ॥२०॥

नेम आंगीं लाऊं नये | भरवसा कोणास देऊं नये |

अंगीकार करूं नये | नेमस्तपणाचा ॥२१॥

नित्यनेम सांडूं नये | अभ्यास बुडों देऊं नये |

परतंत्र होऊं नये | कांहीं केल्यां ॥२२॥

स्वतंत्रता मोडूं नये | निरापेक्षा तोडूं नये |

परापेक्षा होऊं नये | क्षणक्षणा ॥२३॥
 वैभव दृष्टीं पाहों नये | उपाधीसुखें राहों नये |
 येकांत मोडूं देऊं नये | स्वरूपस्थितीचा ॥२४॥
 अनर्गळता करूं नये | लोकलाज धरूं नये |
 कोठेंतरी होऊं नये | आसक्त कदां ॥२५॥
 परंपरा तोडूं नये | उपाधी मोडूं देऊं नये |
 ज्ञानमार्ग सोडूं नये | कदाकाळीं ॥२६॥
 कर्ममार्ग सांडूं नये | वैराग्य मोडूं देऊं नये |
 साधन भजन खंडूं नये | कदाकाळीं ॥२७॥
 अतिवाद करूं नये | अनित्य पोटीं धरूं नये |
 रागें भरीं भरों नये | भलतीकडे ॥२८॥
 न मनी त्यास सांगों नये | कंटाळवाणें बोलों
 नये | बहुसाल असो नये | येकें स्थळीं ॥२९॥
 कांहीं उपाधी करूं नये | केली तरी धरूं नये |
 धरिली तरी सांपडों नये | उपाधीमध्ये ॥३०॥
 थोरपणें असो नये | महत्त्व धरून बैसों नये |

कांहीं मान इच्छूं नये । कोठेंतरी ॥३१॥

साधेपण सोडूं नये । सानेपण मोडूं नये ।

बळात्कारें जोडूं नये । अभिमान आंगीं ॥३२॥

अधिकारेवीण सांगों नये । दाटून उपदेश देऊं

नये । कानकोंडा करूं नये । परमार्थ कदा ॥३३॥

कठिण वैराग्य सोडूं नये । कठिण अभ्यास सांडूं

नये । कठिणता धरूं नये । कोणेकेविशडं ॥३४॥

कठिण शब्द बोलों नये । कठिण आज्ञा करूं नये ।

कठिण धीरत्व सोडूं नये । कांहीं केल्यां ॥३५॥

आपण आसक्त होऊं नये । केल्यावीण सांगों नये ।

बहुसाल मागों नये । शिष्यवर्गासी ॥३६॥

उद्धट शब्द बोलों नये । इंद्रियेंस्मरण करूं नये ।

शाक्तमार्गे भरों नये । मुक्तपणें भरीं ॥३७॥

नीच कृतीं लाजों नये । वैभव होतां माजों

नये । क्रोधें भरीं भरों नये । जाणपणें ॥३८॥

थोरपणें चुकों नये । न्याये नीती सांडूं नये ।

अप्रमाण वर्तो नये | कांहीं केल्या ॥३९॥
 कळल्यावीण बोलों नये | अनुमानें निश्चये करूं
 नये | सांगतां दुःख धरूं नये | मूर्खपणें ॥४०॥
 सावधपण सोडूं नये | व्यापकपण सांडूं नये |
 कदा सुख मानूं नये | निसुगपणाचें ॥४१॥
 विकल्प पोटीं धरूं नये | स्वार्थआज्ञा करूं नये |
 केली तरी टाकूं नये | आपणास पुढें ॥४२॥
 प्रसंगेंवीण बोलों नये | अन्वयेंवीण गाऊं नये |
 विचारेंवीण जाऊं नये | अविचारपंथें ॥४३॥
 परोपकार सांडूं नये | परपीडा करूं नये |
 विकल्प पडों देऊं नये | कोणीयेकासी ॥४४॥
 नेणपण सोडूं नये | महंतपण सांडूं नये |
 द्रव्यासाठीं हिंडों नये | कीर्तन करीत ॥४५॥
 संशयात्मक बोलों नये | बहुत निश्चये करूं
 नये | निर्वाहिंवीण धरूं नये | ग्रंथ हातीं ॥४६॥
 जाणपणें पुसों नये | अहंभाव दिसों नये |

सांगेन ऐसें म्हणों नये | कोणीयेकासी ||४७||

ज्ञानगर्व धरूं नये | सहसा छळणा करूं नये |

कोठें वाद घालूं नये | कोणीयेकासी ||४८||

स्वार्थबुद्धी जडों नये | कारबारीं पडों नये |

कार्यकर्ते होऊं नये | राजद्वारीं ||४९||

कोणास भर्वसा देऊं नये | जड भिक्षा मार्गों नये |

भिक्षेसाठी सांगों नये | परंपरा आपुली ||५०||

सोयरिकींत पडों नये | मध्यावर्ति घडों नये |

प्रपंचाची जडों नये | उपाधी आंगीं ||५१||

प्रपंचप्रस्तीं जाऊं नये | बाष्कळ अन्न खाऊं नये |

पाहुण्यासरिसें घेऊं नये | आमंत्रणें कदां ||५२||

श्राद्ध पक्ष सटी सामासें | शांती फळशोबन बारसें |

भोग राहाण बहुवसें | नवस व्रतें उद्यापनें ||५३||

तेथें निस्पृहें जाऊं नये | त्याचें अन्न खाऊं

नये | येळिलवाणें करूं नये | आपणासी ||५४||

लग्नमुहूर्तीं जाऊं नये | पोटासाठीं गाऊं नये |

मोलें कीर्तन करूं नये । कोठेंतरी ॥५५॥

आपली भिक्षा सोडूं नये । वारें अन्न खाऊं

नये । निस्पृहासि घडों नये । मोलयात्रा ॥५६॥

मोलें सुकृत करूं नये । मोलपुजारी होऊं नये ।

दिल्हा तरी घेऊं नये । इनाम निस्पृहें ॥५७॥

कोठें मठ करूं नये । केला तरी तो धरूं नये ।

मठपती होऊन बैसों नये । निस्पृह पुरुषें ॥५८॥

निस्पृहें अवघेंचि करावें । परी आपण तेथें न

संपडावें । परस्परें उभारावें । भक्तिमार्गासी ॥५९॥

प्रेतेंविण राहों नये । आळस दृष्टी आणूं नये ।

देह अस्तां पाहों नये । वियोग उपासनेचा ॥६०॥

उपाधीमध्ये पडों नये । उपाधी आंगीं जडों नये ।

भजनमार्ग मोडूं नये । निसंगळपणें ॥६१॥

बहु उपाधी करूं नये । उपाधीविण कामा नये ।

सगुणभक्ति सोडूं नये । विभक्ति खोटी ॥६२॥

बहुसाल धांवों नये । बहुसाल राहों नये ।

बहुत कष्ट करूं नये | असुंदें खोटें ||६३||
 बहुसाल बोलों नये | अबोलणें कामा नये |
 बहुत अन्न खाऊं नये | उपवास खोटा ||६४||
 बहुसाल निजों नये | बहुत निद्रा मोडूं नये |
 बहुनेम धरूं नये | बाश्कळ खोटें ||६५||
 बहु जनीं असों नये | बहु अरण्य सेऊं नये |
 बहु देह पाळूं नये | आत्महत्या खोटी ||६६||
 बहु संग धरूं नये | संतसंग सांडूं नये |
 कर्मठपण कामा नये | अनाचार खोटा ||६७||
 बहु लोकिका सांडूं नये | लोकांधेन होऊं नये |
 बहु प्रीती कामा नये | निष्ठुरता खोटी ||६८||
 बहु संशये धरूं नये | मुक्तमार्ग कामा नये |
 बहु साधनीं पडों नये | साधनेंवीण खोटें ||६९||
 बहु विषये भोगूं नये | विषयत्याग करितां नये |
 देहलोभ धरूं नये | बहु त्रास खोटा ||७०||
 वेगळा अनुभव घेऊं नये | अनुभवेवीण कामा नये |

आत्मस्थिती बोलों नये | स्तब्धता खोटी ||७१||

मन उरों देऊं नये | मनेंवीण कामा नये |

अलक्ष वस्तु लक्षा नये | लक्षेवीण खोटें ||७२||

मनबुद्धिअगोचर | बुद्धीवीण अंधकार |

जाणीवेचा पडो विसर | नेणीव खोटी ||७३||

ज्ञातेपण धरूं नये | ज्ञानेवीण कामा नये |

अतर्क्य वस्तु तर्का नये | तर्केवीण खोटें ||७४||

दृश्यस्मरण कामा नये | विस्मरण पडों नये |

कांहीं चर्चा करूं नये | केलीयावीण न चले ||७५||

जर्गी भेद कामा नये | वर्णसंकर करूं नये |

आपला धर्म उडऊं नये | अभिमान खोटा ||७६||

आशाबद्धत बोलों नये | विवेकेवीण चालों नये |

समाधान हालों नये | कांहीं केल्यां ||७७||

अबद्ध पोथी लेहों नये | पोथीवीण कामा नये |

अबद्ध वाचूं नये | वाचिल्यावीण खोटें ||७८||

निस्पृहे वगत्रुत्व सांडूं नये | आशंका घेतां भांडों

नये | श्रोतयांचा मानूं नये | वीट कदा ॥७९॥

हें सिकवण धरितां चित्तीं | सकळ सुखें वोळगती |

आंगीं बाणें महंती | अकस्मात् ॥८०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

निस्पृहलक्षणनाम समास पहिला ॥ १४.१ ॥

दशक १४ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] परी नेमस्त १.२- प्रचिती आणून देणारा[२]

कानकोंडा १.६-लाजिर वाणा, संकुचित, ओशाळलेपणा [३]

आळकेपणे १.६- लोचटपणाने, आशाळभूतपणाने,[४]धड

मळिण १.९-मळकं वस्त्र,[५] निखंदिता १.१४-निंदा

[६]तपीळपण १.१७- तापटपणा [७] येक साज १.१९-

येकप्रकारचा वेश [८] प्रतिग्रह १.२०- दान

[९]परापेक्षा १.२३- दुसऱ्या कडून अपेक्षा [१०] अनर्गळता

१.२५- स्वेच्छाचार, उच्छृंखलता [११] अनित्य पोटी धरुं

नये १.२८- मनात अनीतिचा विचार आणू नये. अनित्य =

अनीति[१२] सानेपण १.३२- लहानपण (लहानपण देगा

देवा- संत तुकाराम.) [१३] आपणास पुढे १.४२(ओवीचा

अर्थ)-स्वतःसाठी काहिही न मागता ते सर्वांसाठी

मागावे.[१४] निर्वाहेवीण धरुं नये ग्रंथ हाती १.४६-

ग्रंथार्थाची कुवत असल्याशिवाय तो हाती धरुं नये.

निर्वाह=ग्रंथार्थाची कुवत [१५] मध्यावर्ति घडो नये १.५१-
 (कुवत नसता) मध्यस्ती करु नये.[१६]बाष्कळ अन्न १.५२-
 अपवित्र / शिळे अन्न [१७] येळिलवाणे १.५४- ओशाळे
 [१८] निसंगळपण १.६१-अव्यवस्थितपणाने [१९] असुंदे
 १.६३- आयते [२०] आशाबद्धत १.७७- आशाळभूतपणे
 [२१] वोळगती १.८०- प्राप्त होतात.

समास दुसरा : भिक्षानिरूपण ॥ १४.२ ॥

॥श्रीराम॥ ब्राह्मणाची मुख्य दीक्षा | मागितली पाहिजे

भिक्षा | वों भवति या पक्षा | रक्षिलें पाहिजे ॥१॥

भिक्षा मागोन जो जेविला | तो निराहारी बोलिला |

प्रतिग्रहावेगळा जाला | भिक्षा मागतां ॥२॥

संतासंत जे जन | तेथें कोरान्न मागोन करी

भोजन | तेणें केलें अमृतप्राशन | प्रतिदिनीं ॥३॥

४१] भिक्षाहारी निराहारी । भिक्षा नैव प्रतिग्रहः ।

असंतो वापि संतो वा । सोमपानं दिने दिने ॥१॥

ऐसा भिक्षेचा महिमा | भिक्षा माने सर्वोत्तमा |

ईश्वराचा अगाध महिमा | तोहि भिक्षा मागे ॥४॥

दत्त गोरक्ष आदिकरुनी | सिद्ध भिक्षा मागती

जनीं | निस्पृहता भिक्षेपासुनी | प्रगट होये ॥५॥

वार लाऊन बैसला | तरी तो पराधेन जाला |

तैसीच नित्यावळीला | स्वतंत्रता केंची ॥६॥

आठां दिवसां धान्य मेळविलें | तरी तें कंटाळवाणें जालें |

प्राणी येकायेकीं चेवलें । नित्य नूतनतेपासुनी ॥७॥

नित्य नूतन हिंडावें । उदंड देशाटण करावें ।

तरीच भिक्षा मागतां बरवें । श्लाघ्यवाणें ॥८॥

अखंड भिक्षेचा अभ्यास । तयास वाटेना

परदेश । जिकडे तिकडे स्वदेश । भुवनत्रें ॥९॥

भिक्षां मागतां किरकों नये । भिक्षा मागतां लाजो नये ।

भिक्षा मागतां भागों नये । परिभ्रमण करावें ॥१०॥

भिक्षा आणि चमत्कार । च्वाकाटती लाहान-

थोर । कीर्ति वर्णी निरंतर । भगवंताची ॥११॥

भिक्षा म्हणिजे कामधेनु । सदा फळ नव्हे सामान्यु ।

भिक्षेस करी जो अमान्यु । तो करंटा जोगी ॥१२॥

भिक्षेनें वोळखी होती । भिक्षेनें भरम चुकती ।

सामान्य भिक्षा मान्य करिती । सकळ प्राणी ॥१३॥

भिक्षा म्हणिजे निर्भये स्थिति । भिक्षेनें प्रगटे

महंती । स्वतंत्रता ईश्वरप्राप्ती । भिक्षागुणें ॥१४॥

भिक्षेस नाहीं आडथाळा । भिक्षाहारी तो मोकळा ।

भिक्षेकरितां सार्थक वेळा | काळ जातो ॥१५॥

भिक्षा म्हणिजे अमरवल्ली | जिकडे तिकडे लगडली |

अवकाळीं फळदायेनी जाली | निर्लज्जासी ॥१६॥

पृथ्वीमध्ये देश नाना | फिरतां उपवासी मरेना |

कोणे येके ठाई जना | जड नव्हे ॥१७॥

गोरज्य वाणिज्य कृषी | त्याहून प्रतिष्ठा भिक्षेसी |

विसंभों नये झोळीसी | कदाकाळीं ॥१८॥

भिक्षेऐसें नाहीं वैराग्य | वैराग्यापरतें नाहीं

भाग्य | वैराग्य नस्तां अभाग्य | येकदेसी ॥१९॥

कांहीं भिक्षा आहे म्हणावें | अल्पसंतोषी असावें |

बहुत आणितां घ्यावें | मुष्टी येक ॥२०॥

सुखरूप भिक्षा मागणें | ऐसी निस्पृहतेचीं लक्षणें |

मृद वागविळास करणें | परम सौख्यकारी ॥२१॥

ऐसी भिक्षेची स्थिती | अल्प बोलिलें येथामती |

भिक्षा वांचवी विपत्ती | होणार काळीं ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे भिक्षा-

निरूपणनाम समास दुसरा ॥ १४.२ ॥

दशक १४ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] चवले २.७- वंचित [२] श्लाघ्यवाणे २.८-

प्रशंसनीय,स्तुत्य [३] भुवनत्रै २.९- त्रिभुवनात [४] किरको

२.१०- कुरकुर [५] भागो २.१०- दमणे [६] च्वाकाटती

२.११- आश्चर्यचकित [७] अवकाळी २.१६- वाईट काळ [८]

निर्लजासी २.१६- लाज सोडून देणाऱ्यास [९] गोरज्य

२.१८- गोपालन, गवळ्याचा धंदा [१०] होणार काळी

२.२२- पुढील काळात/ कालावधीत होऊ घातलेल्या.

समास तिसरा : कवित्वकळानिरूपण ॥ १४.३ ॥

॥श्रीराम॥ कवित्व शब्दसुमनमाळा | अर्थ परिमळ

आगळा | तेणें संतषट्पदकुळा | आनंद होये ॥१॥

ऐसी माळा अंतःकरणीं | गुंफून पूजा राम-

चरणीं | वोंकारतंत अखंडपणीं | खंडूंच नये ॥२॥

परोपकाराकारणें | कवित्व अगत्य करणें |

तया कवित्वाचीं लक्षणें | बोलिजेती ॥३॥

जेणें घडे भगवद्भक्ती | जेणें घडे विरक्ती |

ऐसिया कवित्वाची युक्ती | आधीं वाढवावी ॥४॥

क्रियेवीण शब्दज्ञान | तया न मानिती सज्जन |

म्हणौन देव प्रसन्न | अनुतापें करावा ॥५॥

देवाचेन प्रसन्नपणें | जें जें घडे बोलणें |

तें तें अत्यंत श्लाघ्यवाणें | या नाव प्रसादिक ॥६॥

धीट पाठ प्रसादिक | ऐसें बोलती अनेक |

तरी हा त्रिविध विवेक | बोलिजेल ॥७॥

धीट म्हणिजे धीटपणें केलें | जें जें आपुल्या मनास

आलें | बळेंचि कवित्व रचिलें | या नाव धीट बोलिजे ॥८॥

पाठ म्हणिजे पाठांतर | बहुत पाहिलें ग्रंथांतर |

तयासारिखा उतार | आपणहि केला ॥९॥

सीघ्रचि कवित्व जोडिलें | दृष्टि पडिलें तेंचि वर्णिलें |

भक्तिवांचून जें केलें | त्या नाव धीटपाठ ॥१०॥

कामिक रसिक शृंगारिक | वीर हास्य प्रस्ताविक |

कौतुक विनोद अनेक | या नाव धीटपाठ ॥११॥

मन जालें कामाकार | तैसेचि निघती उद्गार |
 धीटपाठें परपार | पाविजेत नाहीं ॥१२॥
 व्हावया उदरशांती | करणें लागे नरस्तुती |
 तेथें केली जे वित्पत्ति | त्या नाव धीटपाठ ॥१३॥
 कवित्व नसावें धीटपाठ | कवित्व नसावें
 खटपट | कवित्व नसावें उद्धट | पाषांडमत ॥१४॥
 कवित्व नसावें वादांग | कवित्व नसावें रसभंग |
 कवित्व नसावें रंगभंग | दृष्टांतहीन ॥१५॥
 कवित्व नसावें पाल्हाळ | कवित्व नसावें बाष्कळ |
 कवित्व नसावें कुटीळ | लक्षुनियां ॥१६॥
 हीन कवित्व नसावें | बोलिलेंचि न बोलावें |
 छंदभंग न करावें | मुद्राहीन ॥१७॥
 वित्पत्तीहीन तर्कहीन | कळाहीन शब्दहीन |
 भक्तिज्ञानवैराग्यहीन | कवित्व नसावें ॥१८॥
 भक्तिहीन जें कवित्व | तेंचि जाणावें ठोंबें मत |
 आवडीहीन जें वगत्रुत्व | कंटाळवाणें ॥१९॥

भक्तिविण जो अनुवाद | तोचि जाणावा
 विनोद | प्रीतीविण संवाद | घडे केवी ॥२०॥
 असो धीट पाठ तें ऐसें | नाथिलें अहंतेचें पिसें |
 आतां प्रसादिक तें कैसें | सांगिजेल ॥२१॥
 वैभव कांता कांचन | जयास वाटे हें वमन |
 अंतरीं लागलें ध्यान | सर्वोत्तमाचें ॥२२॥
 जयास घडीनें घडी | लागे भगवंतीं आवडी |
 चढती वाढती गोडी | भगवद्भुजनाची ॥२३॥
 जो भगवद्भुजनेंवीण | जाऊं नेदी येक क्षण |
 सर्वकाळ अंतःकरण | भक्तिरंगें रंगलें ॥२४॥
 जया अंतरी भगवंत | अचळ राहिला निवांत |
 तो स्वभावे जें बोलत | तें ब्रह्मनिरूपण ॥२५॥
 अंतरी बैसला गोविंद | तेणें लागला भक्तिछंद |
 भक्तीविण अनुवाद | आणीक नाहीं ॥२६॥
 आवडी लागली अंतरीं | तैसीच वदे वैखरी |
 भावें करुणाकीर्तन करी | प्रेमभरें नाचतु ॥२७॥

भगवंतीं लागलें मन | तेणें नाठवे देहभान |
 शंका लज्या पळोन | दुरी ठेली ॥२८॥
 तो प्रेमरंगें रंगला | तो भक्तिमदें मातला |
 तेणें अहंभाव घातला | पायांतळीं ॥२९॥
 गात नाचत निशंक | तयास कैचे दिसती लोक |
 दृष्टीं त्रैलोक्यनायेक | वसोन ठेला ॥३०॥
 ऐसा भगवंतीं रंगला | आणीक कांहीं नलगे त्याला |
 स्वइच्छा वर्णू लागला | ध्यान कीर्ती प्रताप ॥३१॥
 नाना ध्यानें नाना मूर्ती | नाना प्रताप नाना
 कीर्ती | तयापुढें नरस्तुती | त्रुणतुल्य वाटे ॥३२॥
 असो ऐसा भगवद्भक्त | जो ये संसारीं विरक्त |
 तयास मानिती मुक्त | साधुजन ॥३३॥
 त्याचे भक्तीचें कौतुक | तया नाव प्रसादिक |
 सहज बोलतां विवेक | प्रगट होय ॥३४॥
 एका कवित्वलक्षण | केलेंच करूं निरूपण |
 जेणे निवे अंतःकर्ण | श्रोतयांचें ॥३५॥

कवित्व असावें निर्मळ | कवित्व असावें सरळ |
 कवित्व असावें प्रांजळ | अन्वयाचें ॥३६॥
 कवित्व असावें भक्तिबळें | कवित्व असावें अर्था-
 गळें | कवित्व असावें वेगळें | अहंतेसी ॥३७॥
 कवित्व असावें कीर्तीवाड | कवित्व असावें रम्य
 गोड | कवित्व असावें जाड | प्रतापविषीं ॥३८॥
 कवित्व असावें सोपें | कवित्व असावें अल्परूपें |
 कवित्व असावें सुल्लपें | चरणबंद ॥३९॥
 मृद मंजुळ कोमळ | भव्य अद्भूत विशाळ |
 गौल्य माधुर्य रसाळ | भक्तिरसें ॥४०॥
 अक्षरबंद पदबंद | नाना चातुर्य प्रबंद | नाना
 कौशल्यता छंदबंद | धाटी मुद्रा अनेक ॥४१॥
 नाना युक्ती नाना बुद्धी | नाना कळा नाना सिद्धी |
 नाना अन्वये साधी | नाना कवित्व ॥४२॥
 नाना साहित्य दृष्टांत | नाना तर्क धात मात |
 नाना संमती सिद्धांत | पूर्वपक्षेंसीं ॥४३॥

नाना गती नाना वित्पत्ती | नाना मती नाना स्फूर्ती |

नाना धारणा नाना धृती | या नाव कवित्व ॥४४॥

शंका आशंका प्रत्योत्तरें | नाना काव्यें शास्त्रा-

धारें | तुटे संशये निधरिं | निर्धारितां ॥४५॥

नाना प्रसंग नाना विचार | नाना योग नाना विवर |

नाना तत्वचर्चासार | या नाव कवित्व ॥४६॥

नाना साधनें पुरश्चरणें | नाना तपें तीर्थाटणें |

नाना संदेह फेडणें | या नाव कवित्व ॥४७॥

जेणें अनुताप उपजे | जेणें लोकिक लाजे |

जेणें ज्ञान उमजे | या नाव कवित्व ॥४८॥

जेणें ज्ञान हें प्रबळे | जेणें वृत्ती हे मावळें |

जेणें भक्तिमार्ग कळे | या नाव कवित्व ॥४९॥

जेणें देहबुद्धी तुटे | जेणें भवसिंधु आटे |

जेणें भगवंत प्रगटे | या नाव कवित्व ॥५०॥

जेणें सद्बुद्धि लागे | जेणें पाषांड भंगे |

जेणें विवेक जागे | या नाव कवित्व ॥५१॥

जेणें सद्वस्तु भासे | जेणें भास हा निरसे |

जेणें भिन्नत्व नासे | या नाव कवित्व ॥५२॥

जेणें होये समाधान | जेणें तुटे संसारबंधन |

जया मानिती सज्जन | तया नाव कवित्व ॥५३॥

ऐसें कवित्वलक्षण | सांगतां तें असाधारण |

परंतु कांहींयेक निरूपण | बुझावया केलें ॥५४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

कवित्वकळानिरूपणनाम समास तिसरा ॥ १४.३ ॥

दशक १४ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] अर्थपरिमळ ३.१- शब्दार्थसुगंध [२] संतषट्पदकुळ

३.१- सज्जन रूपी भ्रमरकुळ, संत समुहास 'षट्पदकुळ' असा

शब्द वापरला आहे. षट्पद म्हणजे भ्रमर, तो सतत फिरत

असतो, संतही तसेच फिरत असतात, तसेच षट्पद म्हणजे

सहापाय, येथे जे कामक्रोधादि(षट्) सहा विकारांना आवरून

किंवा ताब्यात ठेऊन असतात ते 'संत सज्जन' असा अर्थ होतो

[३] परपार ३.१ २-पैलपार, [४] पाषांडमत ३.१४-

नास्तिकमत[५] मुद्राहीन ३.१७- कवित्वलक्षणविरहित [६]
 नाथिले ३.२१- खोटे,[७] तृणतुल्य ३.३२- कस्पटा-समान [८]
 प्रांजळ ३.३६- स्पष्ट,उघड [९] अन्वयाचे ३.३६-
 अन्वयसुलभ,संबंध सुलभ [१०] अर्थागळे ३.३७-
 अर्थपूर्ण,अर्थप्रचुर [११]सुल्लपे ३.३९- सुलभ[१२] गौल्य
 ३.४०- गोड[१३]धाटी मुद्रा ३.४१- धाटणी व लक्षणे [१४]
 नाना तर्क धात मात ३.४३- अनेक तर्कांची माडणी व
 खंडन[१५] धृति ३.४४- धैर्य [१६]विवर ३.४६- विवरण
 [१७] बुझावया ३.५४- कळावे.

समास चवथा : कीर्तनलक्षण ॥ १४.४ ॥

॥श्रीराम॥कलयुगीं कीर्तन करावें|केवळ कोमळ कुशळ

गावें | कठीण कर्कश कुटें सांडावें | येकीकडे ॥१॥

खटखट खुंटून टाकावी | खळखळ खळांसीं न

करावी | खरें खोटें खवळों नेदावी | वृत्ति आपुली ॥२॥

गर्वगाणें गाऊं नये | गातां गातां गळों नये |

गोप्य गुज गर्जो नये | गुण गावे ॥३॥

घष्टणी घिसणी घस्मरणें | घसर घसरूं घसा

खाणें | घुमघुमोंचि घुमणें | योग्य नव्हे ॥४॥

नाना नामे भगवंताचीं | नाना ध्यानें सगुणाचीं |

नाना कीर्तनें कीर्तीचीं | अद्भूत करावीं ||५||

चकचक चुकावेना | चाट चावट चाळवेना |

चरचर चुरचुर लागेना | ऐसें करावें ||६||

छळछळ छळणा करूं नये | छळितां छळितां छळों

नये | छळणें छळणा करूं नये | कोणीयेकाची ||७||

जि जि जि जि म्हणावेना | जो जो जागे तो तो

पावना | जपजपों जनींजनार्दना | संतुष्ट करावें ||८||

झिरपे झरे पाझरे जळ | झळके दुरुनी झळाळ |

झडझडां झळकती सकळ | प्राणी तेथें ||९||

या या या या म्हणावें नलगे | याया याया उपाव नलगे |

या या या या कांहींच नलगे | सुबुद्धासी ||१०||

टक टक टक करूं नये | टाळाटाळी टिकों नये |

टम टम टम टम लाऊं नये | कंटाळवाणी ||११||

ठस ठोंबस ठाकावेना | ठक ठक ठक करावेना |

ठाकें ठमकें ठसावेना | मूर्तीध्यान ||१२||

डळमळ डळमळ डकों नये | डगमग डगमग कामा

नये | डंडळ डंडळ चुकों नये | हेंकाडपणें ||१३||

ढिसाळ ढाला ढळती कुंचे | ढोबळा ढसकण डुले

नाचे | ढळेचिना ढिगढिगांचे | कंटाळवाणे ||१४||

नाना नेटक नागर | नाना नम्र गुणागर |

नाना नेमक मधुर | नेमस्त गाणें ||१५||

ताळ तुंबरे तानमानें | ताळबद्ध तंतगाणें |

तूर्त तार्किक तनें मनें | तल्लिन होती ||१६||

थर्थरां थरकती रोमांच | थै थै थै स्वरें उंच |

थिरथिर थिरावे नाच | प्रेमळ भक्तांचा ||१७||

दक्षदाक्षण्य दाटलें | बंदें प्रबंदें कोंदाटलें |

दमदम दुमदुमों लागलें | जगदांतर ||१८||

धूर्त तूर्त धावोन आला | धिंगबुद्धीनें धिंग

जाला | धाकें धाकें धोकला | रंग अवघा ||१९||

नाना नाटक नेटकें | नाना मानें तुकें कौतुकें |

नाना नेमक अनेकें | विद्यापात्रें ||२०||

पाप पळोन गेलें दुरी | पुण्य पुष्कळ प्रगटे वरी |

परतरतो परे अंतरीं | चटक लागे ॥२१॥

फुकट फाकट फटवणें नाहीं | फटकळ फुगडी पिंगा

नाहीं | फिकें फसकट फोल नाहीं | भकाध्या निंदा ॥२२॥

बरें बरें बरें म्हणती | बाबा बाबा उदंड करिती |

बळें बळेंचि बळाविती | कथेलार्गीं ॥२३॥

भलाभलाभला लोकीं | भक्तिभावें भव्य अनेकीं |

भूषण भाविक लोकीं | परोपकारें ॥२४॥

मानेल तरी मानावें मनें | मत्त न व्हावें ममतेनें |

मी मी मी मी बहुत जनें | म्हणिजेत आहे ॥२५॥

येकें येकां*येकांपासीं | येऊं येऊं येती झडेसीं |

या या या या अस तयासी | म्हणावें नलगे ॥२६॥

राग रंग रसाळ सुरंगें | अंतर संगित रागें |

रत्नपरीक्षा रत्नामागें | धांवती लोक ॥२७॥

लवलवां लवती लोचन | लकलकां लकलें मन |

लपलपों लपती जन | आवडीनें ॥२८॥

वचनें वाउगीं वदेना । वावरेविवरे वसेना ।

वगत्रुत्वें निववी जना । विनित होउनी ॥२९॥

सारासार समस्तांला । सिकऊं सिकऊं जनाला ।

साहित संगित सज्जनाला । बरें वाटे ॥३०॥

खरेंखोटें खरें वाटलें । खर्खर खुर्खुर खुंटलें ।

खोटें खोटेपणें गेलें । खोटें म्हणोनियां ॥३१॥

शाहाणे शोधितां शोधेना । शास्त्रार्थ श्रुती बोधेना ।

शुक शारिका शमेना । शब्द तयाचा ॥३२॥

हरुषें हरुषें हासिला । हाहाहोहोनें भुलला ।

हित होईना तयाला । परत्रीचें ॥३३॥

लक्षावें लक्षितां अलक्षीं । लक्षिलें लोचनातें लक्षी ।

लंगलें लयेतें अलक्षी । विहिगममार्गे ॥३४॥

क्षेत्र क्षेत्रज्ञ क्षोभतो । क्षमा क्षमून क्षमवितो ।

क्षमणें क्षोभणें क्षेत्रज्ञ तो । सर्वा ठाई ॥३५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

कीर्तनलक्षणनाम समास चवथा ॥ १४.४ ॥

दशक १४ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]कुर्ते ४.१- किरट्या आवाजात [२]घष्टणी ४.४-

घासाघीस[३]घिसणी, घस्मरपणे४.४- घिसघिस,[४]

चकचक ४.६-चकवणे नसावे [५] म्हणावेना४.८- म्हणू नये

[६]पावना ४.८- (ब्रह्मपदी) पावत नाही [७] ठस ठोंबस

४.१२- अडाणी व मंदबुद्धी [८]डंडळ चुको नये ४.१३- चळू

नये [९]ढिसाळ ४.१४- हलक्या हाताने,[१०] ढाळा ४.१४-

सढळपणे [११] ढळती कुंचे ४.१४- चवऱ्या वारतात.[१२]

ढोबळा ढसकण ४.१४- ओबड धोबड,धसकटपणे

[१३]थिरथिरथिरावे ४.१७- मंदपणे [१४]

दक्षदाक्षण्य४.१८- किर्तनकाराचे सावध कौश्यल्य [१५]

बंदेप्रबंदे ४.१८- छंदादि गीतभेद [१६]जगदांतर ४.१८-

लोकांचे अंतरंग,(आधी 'संगीत गाणे' असे होते,त्याजागी

'जगदांतर' असे मागाहून लिहिले.इति देव) [१७] धिंग

४.१९ – दंग [१८] माने ४.२०- प्रमाणबद्ध,यथायोग्य[१९]

तुके ४.२०- मर्यादेने [२०] परतरतो ४.२१- परतून

जातो.[२१]फटवणे ४.२२- फसवणे [२२] भकाध्या ४.२२-

बहकणे [२३] अस त्यासी म्हणावे नलगे ४.२६- अस त्याना

म्हणावे लागत नाही ('म्हणिजेत आहे' हे खोडून त्याजागी

“म्हणावे नलगे” असे लिहिले.)[२४]येकें येकां* येकांपासीं

४.२६- काही इतरांच्या मागे लागतात,पाठभेद: येकें टोंकत

येकांपासीं = काही इतरांस बोलतात.[२५]लकले ४.२८-

चकित झाले [२६] वावरेविवरे ४.२९- वावगे [२७] शमेना
 ४.३२- बरोबरी होत नाही [२८] अलक्षी ४.३४- ब्रह्म,[२९]
 लक्षी ४.३४- अनुसंधान साधतो [३०] लंगले ४.३४-
 लागले.[३१] विहिगम मार्गे ४.३४- आकाशमार्गे, एकदम
 वेगाने [३२] लंगले लयेते अलक्षी ४.३४- वाणीअंमनअं
 बुद्धीअंतःकरण या क्रमाने अंतःकरण वृत्तीचा लय करुन
 एकदम वेगाने आत्मानुभव घेणे.यासच लयचिंतन
 संबोधतात.

समास पांचवा : *हरिकथालक्षणनिश्चय ॥ १४.५ ॥

॥श्रीराम॥ मागां हरिकथेचें लक्षण । श्रोतीं केला होता

प्रश्न*। सावध होऊन विचक्षण । परिसोत आतां ॥१॥

हरिकथा कैसी करावी । रंगें कैसी भरावी ।

जेणें पाविजे पदवी । रघुनाथकृपेची ॥२॥

सोनें आणि परिमळे । युक्षदंडा लागती फळें ।

गौल्य माधुर्य रसाळें । तरी ते अपूर्वता ॥३॥

तैसा हरिदास आणी विरक्त । ज्ञाता आणी प्रेमळ भक्त ।

वित्पन्न आणी वादरहित । तरी हेहि अपूर्वता ॥४॥

रागज्ञानी ताळज्ञानी । सकळकळा ब्रह्मज्ञानी ।

निराभिमानें वर्ते जनीं । तरी हेहि अपूर्वता ॥५॥

मत्सर नाहीं जयासी । जो अत्यंत प्रिये सज्ज-

नासी । चतुरांग जाणें मानसीं । अंतरनिष्ठ ॥६॥

जयंत्यादिकें नाना पर्वे । तीर्थे क्षेत्रें जें अपूर्वे ।

जेथें वसिजे देवाधिदेवें । सामर्थ्यरूपें ॥७॥

तया तीर्थातिं जे न मानिती । शब्दज्ञानें मिथ्या

म्हणती | तया पामरां श्रीपती | जोडेल केंचा ॥८॥

निर्गुण नेलें संदेहानें | सगुण नेलें ब्रह्मज्ञानें |

दोहिकडे अभिमानें | वोस केलें ॥९॥

पुढें असतां सगुणमूर्ती | निर्गुणकथा जे करिती |

प्रतिपादून उछेदिती | तेचि पढतमूर्ख ॥१०॥

ऐसी न कीजे हरिकथा | अंतर पडे उभये पंथा |

परिस लक्षणें आतां | हरिकथेचीं ॥११॥

सगुणमूर्तीपुढें भावें | करुणाकीर्तन करावें |

नानाध्यानें वर्णविं | प्रतापकीर्तीतें ॥१२॥

ऐसें गातां स्वभावें | रसाळ कथा वोढवे |

सर्वातरीं हेलावे | प्रेमसुख ॥१३॥

कथा रचायाची खूण | सगुणीं नाणावें निर्गुण |

न बोलावे दोष गुण | पुढिलांचे कदा ॥१४॥

देवाचें वर्णविं वैभव | नाना प्रकारें महत्त्व |

सगुणीं ठेउनियां भाव | हरिकथा करावी ॥१५॥

लाज सांडून जनाची | आस्था सांडून धनाची |

नीच नवी कीर्तनाची | आवडी धरावी ||१६||

नम्र होऊन राजांगणीं | निःशंक जावें लोटांगणी |

करताळिका नृत्य वाणीं | नामघोषें गर्जावें ||१७||

येकांची कीर्ति येकांपुढें | वर्णितां साहित्य न

पडे | म्हणोनियां निवाडे | जेथील तेथें ||१८||

मूर्ती नस्तां सगुण | श्रवणीं बैसले साधुजन |

तरी अद्वैतनिरूपण | अवश्य करावें ||१९||

नाहीं मूर्ती नाहीं सज्जन | श्रवणीं बैसले भाविक-

जन | तरी करावें कीर्तन | प्रस्ताविक वैराग्य ||२०||

श्रुंघारिक नवरसिक | यामधें सांडावें येक |

स्त्रियादिकांचें कौतुक | वर्णू नये कीं ||२१||

लावण्य स्त्रियांचें वर्णितां | विकार बाधिजे तत्वता |

धारिष्टापासून श्रोता | चळे तत्काळ ||२२||

म्हणउन तें तजावें | जें बाधक साधकां स्वभावें |

घेतां अंतरीं ठसावें | ध्यान स्त्रियांचें ||२३||

लावण्य स्त्रियांचें ध्यान | कामाकार जालें

मन | कैचें आठवेल ध्यान | ईश्वराचें ॥२४॥

स्त्री वर्णितां सुखावला | लावण्याचे भरीं भरला |

तो स्वयें जाणावा चेवला | ईश्वरापासुनी ॥२५॥

हरिकथेसी भावबळें | गेला रंग तो तुंबळे |

निमिष्य येक जरी आकळे | ध्यानीं परमात्मा ॥२६॥

ध्यानीं गुंतलें मन | कैचें आठवेल जन |

निशंक निर्लज कीर्तन | करितां रंग माजे ॥२७॥

रागज्ञान ताळज्ञान | स्वरज्ञानेंसीं वित्पन्न |

अर्थान्वयाचें कीर्तन | करूं जाणे ॥२८॥

छपन्न भाषा नाना कळा | कंठमाधुर्य कोकिळा |

परी तो भक्तिमार्ग वेगळा | भक्त जाणती ॥२९॥

भक्तांस देवाचें ध्यान | देवावांचून नेणें अन्न |

कळावंतांचें जें मन | तें कळाकार जालें ॥३०॥

श्रीहरिवीण जे कळा | तेचि जाणावी अवकळा |

देवास सांडून वेगळा | प्रत्यक्ष पडिला ॥३१॥

सर्पीं वेढिलें चंदनासी | निधानाआड विवसी |

नाना कळा देवासी | आड तैस्या ||३२||

सांडून देव सर्वज्ञ | नादामध्ये व्हावे मग्न |

तें प्रत्यक्ष विघ्न | आडवे आले ||३३||

येक मन गुंतले स्वरीं | कोणें चिंतावा श्रीहरी |

बळेंचि धरुनियां चोरीं | शिश्रूषा घेतली ||३४||

करितां देवाचें दर्शन | आडवे आले रागज्ञान |

तेणें धरुनियां मन | स्वरामागें नेले ||३५||

भेटों जातां राजद्वारीं | बळेंचि धरिला बेगारी |

कळावंतां तैसी परी | कळेंनें केली ||३६||

मन ठेऊन ईश्वरीं | जो कोणी हरिकथा करी |

तोचि ये संसारीं | धन्य जाणा ||३७||

जयास हरिकथेची गोडी | उठे नीच नवी आवडी |

तयास जोडली जोडी | सर्वोत्तमाची ||३८||

हरिकथा मांडली जेथें | सर्व सांडून धावे तेथें |

आलस्य निद्रा दवडून स्वार्थें | हरिकथेसि सादर ||३९||

हरिभक्तांचिये घरीं | नीच कृत्य अंगीकारी |

साहेभूत सर्वापरीं | साक्षपें होये ॥४०॥

या नाव हरिदास | जयासि नामीं विश्वास |

येथून हा समास | संपूर्ण जाला ॥४१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

*हरिकथालक्षणनिश्चयनाम समास पांचवा ॥ १४.५ ॥

दशक १४ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[*] पाठभेदः हरिकथालक्षण[१]परिसोत १.१- श्रवण करावे,हरिकथा कशी करावी असा प्रश्न.(द४.२पहा)[२]गौल्य माधुर्य रसाळे५.३- गोड, मधुर, रसाळ[३]चतुरांग ५.६- चतुरस्र [४]अंतर्निष्ठ ५.६- ब्रह्मनिष्ठ[५] निर्गुण नेले संदेहाने सगुण नेले ब्रह्मज्ञाने दोहिकडे अभिमाने वीस केले ५.९- निर्गुण परब्रह्माची अनुभूती नाही,केवळ शाब्दिक ब्रह्मज्ञानाने सगुणावर श्रद्धा नाही,अभिमानामुळे ना निर्गुणाची ना सगुणाची प्राप्ति, अशी द्विधा स्थिती होऊन तो दोन्हीबाजूने वाया जातो.[६] हेलावे५.१३- उचंबळे [७] नीच नवी ५.१६- नित्यनूतन[८]तुंबळे ५.२६- उचंबळून येतो[९]नेणे अन्न ५.३०- अन्य जाणत नाही [१०] निधाना आड विवसी ५.३२-(परब्रह्मरूपी) गुप्तधनाच्या आड पिशाच्च, विवसी

=पिशाच्च.[११]शिश्रूषा ५.३४- शुश्रूषा [१२] साहेभूत
५.४०- साह्यभूत

समास सहावा : चातुर्यलक्षण ॥ १४.६ ॥

॥श्रीराम॥ रूप लावण्य अभ्यासितां नये | सहजगुणास न
चले उपाये | कांहीं तरी धरावी सोये | अगांतुक गुणाची ॥१॥

काळें माणुंस गोरें होयेना | वनाळास येत चालेना |

मुक्यास वाचा फुटेना | हा सहजगुण ॥२॥

आंधळें डोळस होयेना | बधिर तें ऐकेना |

पांगुळ पाये घेइना | हा सहजगुण ॥३॥

कुरूपतेचीं लक्षणें | किती म्हणोनि सांगणें |

रूप लावण्य याकारणें | पालटेना ॥४॥

अवगुण सोडितां जाती | उत्तम गुण अभासितां येती |

कुविद्या सांडून सिकती | शाहाणे विद्या ॥५॥

मूर्खपण सांडितां जातें | शाहाणपण सिकतां येतें |

कारबार करितां उमजतें | सकळ कांहीं ॥६॥

मान्यता आवडे जीवीं | तरी कां उपेक्षा करावी |

चातुर्येविण उंच पदवी | कदापी नाहीं ॥७॥

ऐसी प्रचित येते मना | तरी कां स्वहित कराना |

सन्मार्गे चालतां जनां | सज्जना माने ॥८॥

देहे नेटकें श्रुंघारिलें | परी चातुर्येविण नासलें |

गुणेविण साजिरें केलें | बाष्कळ जैसें ॥९॥

अंतर्कळा श्रुंघारावी | नानापरी उमजवावी |

संपदा मेळऊन भोगावी | सावकास ॥१०॥

प्रेत्र करीना सिकेना | शरीर तेंहि कष्टविना |

उत्तम गुण घेईना | सदाकोपी ॥११॥

आपण दुसऱ्यास करावें | तें उसिणें सर्वेचि

घ्यावें | जना कष्टवितां कष्टावें | लागेल बहु ॥१२॥

न्यायें वर्तेल तो शाहाणा | अन्याइ तो दैन्यवाणा |

नाना चातुर्याच्या खुणा | चतुर जाणे ॥१३॥

जें बहुतांस मानलें | तें बहुतीं मान्य केलें |

येर तें वेर्थचि गेलें | जगनिंद्य ॥१४॥

लोक आपणासि वोळावे | किंवा आवघेच कोंसळावे |

आपणास समाधान फावे | ऐसें करावें ॥१५॥

समाधानें समाधान वाढे | मित्रिनें मित्रि जोडे |

मोडितां क्षणमात्रें मोडे | बरेपण ॥१६॥

अहो कांहो अरे कां रे | जनीं ऐकिजेतें किं रे |

कळत असतांच कां रे | निकामीपण ॥१७॥

चातुर्यें श्रुंघारे अंतर | वस्त्रें श्रुंघारे शरीर |

दोहिमधें कोण थोर | बरें पाहा ॥१८॥

बाह्याकार श्रुंगारिलें | तेणें लोकांच्या हातासि काये

आलें | चातुर्यें बहुतांसी रक्षिलें | नाना प्रकारें ॥१९॥

बरें खावें बरें जेवावें | बरें ल्यावें बरें नेसावें |

समस्तीं बरें म्हणावें | ऐसी वासना ॥२०॥

तनें मनें झिजावें | तेणें भले म्हणोन घ्यावें |

उगेंचि कल्पितां सिणावें | लागेल पुढें ॥२१॥

लोकीं कार्यभाग आडे | तो कार्यभाग जेथें घडे |

लोक सहजचि वोढे | कामासाठीं ॥२२॥

म्हणोन दुसऱ्यास सुखी करावें | तेणें आपण सुखी व्हावें |

दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें | लागेल स्वयें ||२३||

हें तों प्रगटचि आहे | पाहिल्याविण कामा नये |

समजणें हा उपाये | प्राणीमात्रांसी ||२४||

समजले आणी वर्तले | तेचि भाग्यपुरुष जाले |

यावेगळे उरले | तें करंटे पुरुष ||२५||

जितुका व्याप तितुकें वैभव | वैभवासारिखा हावभाव |

समजले पाहिजे उपाव | प्रगटचि आहे ||२६||

आळसें कार्येभाग नासतो | साक्षेप होत होत होतो |

दिसते गोष्टी कळेना तो | शाहाणा कैसा ||२७||

मैत्रि करितां होतें कृत्य | वैर करितां होतो मृत्य |

बोलिलें हें सत्य किं असत्य | वोळखावें ||२८||

आपणास शाहाणें करूं नेणें | आपलें हित आपण

नेणें | जनीं मित्रि राखों नेणे | वैर करी ||२९||

ऐसे प्रकारीचे जन | त्यास म्हणावें अज्ञान |

तयापासीं समाधान | कोण पावे ||३०||

आपण येकायेकी येकला | सृष्टींत भांडत चालिला |

बहुतांमध्ये येकल्याला | येश कैचें ॥३१॥

बहुतांचे मुखी उरावें | बहुतांचे अंतरीं भरावें |

उत्तम गुणीं विवरावें | प्राणीमात्रांसी ॥३२॥

शाहाणे करावे जन | पतित करावे पावन |

सृष्टिमधें भगवद्भजन | वाढवावें ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

चातुर्यलक्षणनाम समास सहावा ॥ १४.६ ॥

दशक १४ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वनाळास- जन्मखूण असलेली व्यक्ति, व्रणवाली व्यक्ति

[२] अवगुण सोडिता जाती, उत्तम गुण अभ्यासिता येती

६.५- अवगुण सोडून सद् गुणांना आत्मसात करता येते. [३]

मान्यता आवडे जीवी, तरी कां उपेक्षा करावी ६.७-

माणसाला मोठेपणा मनापासून आवडतो, मग त्याची उपेक्षा

कां करावी. [४] उत्तम गुण घेईना ६.११- 'उत्तम बोलोहि

सिकेना' असे शब्द होते त्याचे श्रीसमर्थानी स्वहस्ते 'उत्तम

गुण घेईना' असे केले -इति देव [५] वोळावे ६.१५- प्रसन्न

व्हावेत [६] हे तो प्रगटचि आहे, पाहिल्या विण कामा नये

६.२४- नीट समजून घेतल्या शिवाय कुठलेही काम

व्यवस्थित होत नाही हे सर्वश्रूत आहे.[७] समजले आणी
वर्तले, तेचि भाग्यपुरुष जाले ६.२५- विषयाची नीट माहिती
करुन घेऊन त्याप्रमाणे वर्तन करणारे भाग्यवान होत.

समास सातवा : युगधर्म निरूपण ॥ १४.७ ॥

॥श्रीराम॥नाना वेश नाना आश्रम | सर्वांचें मूळ

गृहस्थाश्रम | जेथें पावती विश्राम|त्रैलोक्यवासी ॥१॥

देव ऋषी मुनी योगी | नाना तापसी वीतरागी |

पितृआदिकरून विभागी | अतीत अभ्यागत ॥२॥

गृहस्थाश्रमीं निर्माण जाले | आपला आश्रम टाकून

गेले | परंतु गृहस्थागृहीं हिंडों लागले | कीर्तिरूपें ॥३॥

याकारणें गृहस्थाश्रम | सकळामधें उत्तमोत्तम |

परंतु पाहिजे स्वधर्म | आणी भूतदया ॥४॥

जेथें शङ्कमें चालती | विध्योक्त क्रिया आचरती |

वाग्माधुर्यें बोलती | प्राणीमात्रांसी ॥५॥

सर्वप्रकारें नेमक | शास्त्रोक्त करणें कांहींयेक |

त्याहिमध्ये अलोलिक | तो हा भक्तिमार्ग ॥६॥

पुरश्चरणी कायाक्लेसी | दृढव्रती परम सायासी |

जगदीशावेगळें जयासी | थोर नाही ॥७॥

काया वाचा जीवें प्राणें | कष्टे भगवंताकारणें |

मनें घेतलें धरणें | भजनमार्गीं ॥८॥

ऐसा भगवंताचा भक्त | विशेष अंतरीं विरक्त |

संसार सांडून जाला मुक्त | देवाकारणें ॥९॥

अंतरापासून वैराग्य | तेंचि जाणावें महद्भाग्य |

लोलंगतेयेवढें अभाग्य | आणीक नाहीं ॥१०॥

राजे राज्य सांडून गेले | भगवंताकारणें हिंडलें |

कीर्तिरूपें पावन जाले | भूमंडळीं ॥११॥

ऐसा जो कां योगेश्वर | अंतरीं प्रत्ययाचा विचार |

उकलूं जाणे अंतर | प्राणीमात्राचें ॥१२॥

ऐसी वृत्ति उदासीन | त्याहिवरी विशेष आत्मज्ञान |

दर्शनमात्रें समाधान | पावती लोक ॥१३॥

बहुतांसी करी उपाये | तो जनाच्या वाट्या

न ये | अखंड जयाचे हृदये | भगवद्रूप ॥१४॥

जनास दिसे हा दुश्चित | परी तो आहे सावचित |

अखंड जयाचें चित्त | परमेश्वरीं ॥१५॥

उपासनामूर्तिध्यानीं | अथवा आत्मानुसंधानीं |

नाहीं तरी श्रवणमननीं | निरंतर ॥१६॥
 पूर्वजांच्या पुण्यकोटी | संग्रह असिल्या गांठीं |
 तरीच ऐसीयाची भेटी | होये जनासी ॥१७॥
 प्रचीतिविण जें ज्ञान | तो आवघाचि अनुमान |
 तेथें केंचें परत्रसाधन | प्राणीयांसी ॥१८॥
 याकारणें मुख्य प्रत्यये | प्रचीतिविण कामा नये |
 उपायासारिखा अपाये | शाहाणे जाणती ॥१९॥
 वेडें संसार सांडून गेलें | तरी तें कष्टकष्टोंचि
 मेलें | दोहिकडे अंतरलें | इहलोक परत्र ॥२०॥
 रागें रागें निघोन गेला | तरी तो भांडभांडोंचि मेला |
 बहुत लोक कष्टी केला | आपणहि कष्टी ॥२१॥
 निघोन गेला परी अज्ञान | त्याचे संगती लागले
 जन | गुरु शिष्य दोघे समान | अज्ञानरूपें ॥२२॥
 आशाबद्धी अनाचारी | निघोनि गेला देशांतरीं |
 तरी तो अनाचारचि करी | जनामध्ये ॥२३॥
 गृहीं पोटेविण कष्टती | कष्टी होऊन निघोन जाती |

त्यास ठाईं ठाईं मारिती | चोरी भरतां ||२४||

संसार मिथ्या ऐसा कळला | ज्ञान समजोन निघोन

गेला | तेणें जन पावन केला | आपणाऐसा ||२५||

येके संगतीनें तरती | येके संगतीनें बुडती |

याकारणें सत्संगती | बरी पाहावी ||२६||

जेथें नाहीं विवेकपरीक्षा | तेथें कैची असेल दीक्षा |

घरोघरीं मागतां भिक्षा | कोठेंहि मिळेना ||२७||

जो दुसऱ्याचें अंतर जाणे | देशकाळ प्रसंग

जाणे | तथा पुरुषा काय उणें | भूमंडळीं ||२८||

नीच प्राणी गुरुत्व पावला | तेथें आचारचि

बुडाला | वेदशास्त्रब्राह्मणाला | कोण पुसे ||२९||

ब्रह्मज्ञानाचा विचारू | त्याचा ब्राह्मणासीच अधिकारू |

वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः | ऐसें वचन ||३०||

ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले | आचारापासून भ्रष्टले |

गुरुत्व सांडून जाले | शिष्य शिष्यांचे ||३१||

कित्येक दावलमलकास जाती | कित्येक पीरास

भजती | कित्येक तुरुक होती | आपले इच्छेनें ॥३२॥

ऐसा कलयुगींचा आचार | कोठें राहिला विचार |

पुढें पुढें वर्णसंकर | होणार आहे ॥३३॥

गुरुत्व आले नीचयाती | कांहींयेक वाढली महंती |

शुद्र आचार बुडविती | ब्राह्मणाचा ॥३४॥

हें ब्राह्मणास कळेना | त्याची वृत्तिच वळेना |

मिथ्या अभिमान गळेना | मूर्खपणाचा ॥३५॥

राज्य नेलें म्लेंचिं क्षेत्रीं | गुरुत्व नेलें कुपात्रीं |

आपण अरत्रीं ना परत्रीं | कांहींच नाहीं ॥३६॥

ब्राह्मणास ग्रामणीनें बुडविलें | विष्णूनें श्रीवत्स

मिरविलें | त्याच विष्णूनें श्रापिलें | फरशरामें ॥३७॥

आम्हीहि तेचि ब्राह्मण | दुःखें बोलिलें हें वचन |

वडिल गेले ग्रामणी करून | आम्हां भोवतें ॥३८॥

आतांचे ब्राह्मणीं काये केलें | अन्न मिळेना ऐसें जालें |

तुम्हा बहुतांचे प्रचितीस आलें | किंवा नाहीं ॥३९॥

बरें वडिलांस काये म्हणावें | ब्राह्मणाचें अदृष्ट जाणावें |

प्रसंगें बोलिलें स्वभावेण | क्षमा केलें पाहिजे ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

युगधर्मनिरूपणनाम समास सातवा ॥ १४.७ ॥

दशक १४ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] शङ्कर्मे ७.५- षट्कर्मे(यजन, याजन, अध्ययन, अध्यापन, दान, प्रतिग्रह) [२] अलोलिक ७.६- अपूर्व [३] लोलंगता ७.१०- आसक्ती [४] जनाच्या वाट्या न ये ७.१४- अनेक पुण्यवान गरजूंना मदत करणारा भगवद्-रूप मनुष्य सगळ्याच लोकांच्या वाट्याला येत नाही. [५] सावचित ७.१५- सावध [६] परत्रसाधन ७.१८- उद्धार, परब्रह्मप्राप्ति, मुक्ती, [७] आशाबद्धि ७.२३- विषयासक्त [८] पोटेविण ७.२४- उपाशीपोटी, [९] ब्राह्मण बुद्धीपासून चेवले ७.३१- ब्राह्मण आता बुद्धीभ्रष्ट(व आचारभ्रष्ट) झाले आहेत [१०] तुरुक ७.३२- तुर्क [११] फरशरामे ७.३७- परशुराम

समास आठवा : अखंडध्याननिरूपण ॥ १४.८ ॥

॥श्रीराम॥ बरें ऐसा प्रसंग जाला | जाला तो होऊन गेला |

आतां तरी ब्राह्मणीं आपणाला | शाहाणे करावें ॥१॥

देव पुजावा विमळहस्तीं | तेणें भाग्य पाविजे

समस्तीं | मूर्ख अभक्त वेस्तीं | दरिद्र भोगिजे ॥२॥

आधीं देवास वोळखावें | मग अनन्यभावे भजावें |

अखंड ध्यानचि धरावें | सर्वोत्तमाचें ॥३॥

सर्वामधें जो उत्तम | तया नाव सर्वोत्तम |

आत्मानात्मविवेकवर्म | ठाई पाडावें ॥४॥

जाणजाणों देह रक्षी | आत्मा द्रष्टा अंतर-

साक्षी | पदार्थमात्रास परीक्षी | जाणपणें ॥५॥

तो सकळ देहामधें वर्ततो | इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो |

प्रचितीनें प्रत्यये येतो | प्राणीमात्रीं ॥६॥

प्राणीमात्रीं जगदांतरे | म्हणोन राखावीं अंतरे |

दाता भोक्ता परस्परे | सकळ कांहीं ॥७॥

देव वर्ततो जगदांतरी | तोचि आपुलें अंतरीं |

त्रैलोकींचे प्राणीमात्रीं | बरें पाहा ॥८॥

मुळीं पाहाणार तो येकला | सकळां ठाई विभा-

गला | देहप्रकृतीनें जाला | भिन्न भिन्न ॥९॥

भिन्न भासें देहाकारें | प्रस्तुत येकचि अंतरें |

बोलणें चालणें निधरिं | त्यासीच घडे ॥१०॥

आपुले पारिखे सकळ लोक | पक्षी स्वापद

पश्यादिक | किडा मुंगी देहधारक | सकळ प्राणी ॥११॥

खेचर भूचर वनचर | नाना प्रकारें जळचर |

चत्वार खाणी विस्तार | किती म्हणोन सांगावा ॥१२॥

समस्त जाणीवेनें वर्तती | रोकडी पाहावी प्रचिती |

त्याची आपुली संगती | अखंड आहे ॥१३॥

जगदांतरें वोळला धणी | किती येकवटील प्राणी |

परी ते वोळाय्याची करणी | आपणापासीं ॥१४॥

हें आपणाकडेंच येतें | राजी राखिजे समस्तें |

देहासि बरें करावें तें | आत्मयास पावे ॥१५॥

दुर्जन प्राणी त्यांतील देव | त्याचा लाताड स्वभाव |

रागास आला जरी राव | तरी तंडों नये कीं ॥१६॥

प्रसंगीं सांडीच करणें | पुढें विवेक विवरणें |

विवेके*सज्जनचि होणें | सकळ लोकीं ॥१७॥

आत्मत्वीं दिसतो भेद | हा अवघाचि देहसमंध |

येका जीवनें नाना स्वाद | औषधीभेदे ॥१८॥

गरळ आणि अमृत जालें | परी आपपण नाहीं गेलें |

साक्षत्वे आत्मयांस पाहिलें | पाहिजे तैसें ॥१९॥

अंतरनिष्ठ जो पुरुष | तो अंतरनिष्ठेनें विशेष |

जगामधें जो जगदीश | तो तयास वोळखे ॥२०॥

नयनेंचि पाहावा नयेन | मनें शोधावे मन |

तैसाचि हा भगवान् | सकळां घटीं ॥२१॥

तेणेंविण कार्यभाग आडे | सकळ कांहीं तेणेंचि

घडे | प्राणी विवेके पवाडे | तेणेंचि योगें ॥२२॥

जागृतीस व्यापार घडतो | समंध तयासीच पडतो |

स्वप्नामधें घडे जो तो | येणेंचि न्यायें ॥२३॥

अखंड ध्यानाचें लक्षण | अखंड देवाचें स्मरण |

याचें कळतां विवरण | सहजचि घडे ॥२४॥

सहज सांडून सायास | हाचि कोणीयेक दोष |

आत्मा सांडून अनात्म्यास | ध्यानीं धरिती ||२५||

परी तें धरितांहि धरेना | ध्यानीं येति वेक्ति नाना |

उगेंचि कष्टती मना | कासाविस करूनी ||२६||

मूर्तिध्यान करितां सायासें | तेथें येकाचें येकचि

दिसे | भासों नये तेंचि भासे | विलक्षण ||२७||

ध्यान देवाचें करावें | किंवा देवाल्याचें करावें |

हेंचि बरें विवरावें | आपले ठाई ||२८||

देह देउळ आत्मा देव | कोठें धरूं पाहातां भाव |

देव वोळखोन जीव | तेथेंचि लावावा ||२९||

अंतरनिष्ठा ध्यान ऐसें | दंडकध्यान अनारिसें |

प्रत्ययेविण सकळ पिसें | अनुमानध्यान ||३०||

अनुमानें अनुमान वाढे | ध्यान धरितां सर्वेचि

मोडे | उगेचि कष्टती बापुडे | स्थूळध्यानं ||३१||

देवास देहधारी कल्पिती | तेथें नाना विकल्प

उठती | भोगणें त्यागणें विपत्ति | देहयोगें ||३२||

ऐसें मनी आठवतें | विचारितां भलतेंचि होतें |

दिसों नये तें दिसतें | नाना स्वप्नीं ॥३३॥

दिसतें तें सांगतां नये | बळें भावार्थ धरितां

नये | साधक कासाविस होये | अंतर्यामीं ॥३४॥

सांगोपांग घडे ध्यान | त्यास साक्ष आपुलें

मन | मनामध्ये विकल्पदर्शन | होऊंच नये ॥३५॥

फुटक मन येकवटिलें | तेणें तुटक ध्यान केलें |

तेथें कोण सार्थक जालें | पाहाना कां ॥३६॥

अखंड ध्यानें न घडे हित | तरी तो जाणावा

पतित | हाचि अर्थ सावचित | बरा पाहावा ॥३७॥

ध्यान धरितें तें कोण | ध्यानीं आठवतें तें कोण |

दोनीमधें अनन्य लक्षण | असिलें पाहिजे ॥३८॥

अनन्य सहजचि आहे | साधक शोधून न पाहे |

ज्ञानी तो विवरोन राहे | समाधानें ॥३९॥

ऐसीं हे प्रत्ययाची कामें | प्रत्ययेविण बाधिजे

भ्रमें | लोकदंडकसंभ्रमें | चालती प्राणी ॥४०॥

दंडकध्यानाचें लक्षण | धरून बैसलें अवलक्षण |

प्रमाण आणि अप्रमाण | बाजारी नेणती ||४१||

मिथ्या समाचार उठविती | बाउग्याच बोंबा घालिती |

मनांस आणितां अंतीं | आवघेंचि मिथ्या ||४२||

कोणीयेक ध्यानस्त बैसला | कोणीयेक सिकवी त्याला |

मुकुट काढूनि माळ घाला | म्हणिजे बरें ||४३||

मनाचेथें काये दुष्काळ | जे आखुड कल्पिती माळ |

सांगते ऐकते केवळ | मूर्ख जाणावे ||४४||

प्रत्यक्ष कष्ट करावे न लगती | दोरे फुलें गुंफावी न लगती |

कल्पनेची माळ थिटी करिती | काये निमित्त्य ||४५||

बुद्धीविण प्राणी सकळ | ते ते अवघेचि बाष्कळ |

तया मूर्खासीं खळखळ | कोणें करावी ||४६||

जेणें जैसा परमार्थ केला | तैसाच पृथ्वीवरी दंडक

चालिला | साता पांचाचा बळावला | साभिमान ||४७||

प्रत्ययेंविण साभिमान | रोगी मारिले झांकून |

तेथें अवघाची अनुमान | ज्ञान कैचें ||४८||

सर्व साभिमान सांडावा | प्रत्ययें विवेक मांडावा |

माया पूर्वपक्ष खंडावा | विवेकबळें ॥४९॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अखंडध्यान

निरूपणनाम समास आठवा ॥ १४.८ ॥

दशक १४ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] आपुले पारिखे ८.११- आपले परके [२] वोळायची
८.१४- प्रसन्न करुन घेण्याची[३]रागास आला जरी राव, तरी
तंडो नये कीं ८.१६-दुर्जना मुळे अंतरात्म्यास जरी राग आला
तरी भांडण करु नये (विवेकाने सज्जनच रहावे)[४] पुढे
विवेक विवरणे, विवेकें सज्जनचि होणे ८.१७-(वेळ पडल्यास
आपण शांतपणे बाजूस होऊन) पुढे विवेक विवरावा म्हणजे
समोरच्याची समजूत घालावी आणि विवेकें अर्थात विवेकाने
आपण सज्जनच राहावे,(पाठभेद:पुढे विवेके विवरणे ।

विवेक* सज्जन चि होणे।)[५] अनारिसे ८.३०-

वेगळेच[६]अनुमान ध्यान ८.३०- अनुभवाशिवायचे ध्यान,
कल्पनायुक्तध्यान [७] फुटक मन ८.३६- व्यग्रमन, भटकलेले
मन [८] सावचित्त ८.३७- सावध मनाने [९] अखंडध्याने न
घडे हित ८.३७- अखंड ध्यान करुनही स्वस्वरुपाच्या
अनुभूतीचे हित ज्यास घडत नाही तो [१०] मनाचेथे ८.४४-
मनाजवळ [११] साता पांचांचा बळावला,साभिमान ८.४७-

सात (षड्-रिपू व अज्ञान) व पांच (शब्द, स्पर्शादि) हेच
अहंकाराने प्रबळ होतात.

समास नववा : शाश्वतनिरूपण ॥ १४.९ ॥

॥श्रीराम॥

पिंडाचें पाहिलें कौतुक । शोधिला आत्मानात्माविवेक ।

पिंड अनात्मा आत्मा येक । सकळ कर्ता ॥१॥

आत्म्यास अनन्यता बोलिली । ते विवेकें प्रत्यया

आली । आतां पाहिजे समजली । ब्रह्मांडरचना ॥२॥

आत्मानात्मा विवेक पिंडी । सारासारविचार

ब्रह्मांडी । विवरविवरों हे गोडी । घेतली पाहिजे ॥३॥

पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण । याचें करावें विवरण ।

हेंचि पुढें निरूपण । बोलिलें असे ॥४॥

असार म्हणिजे नासिवंत । सार म्हणिजे तें शाश्वत ।

जयास होईल कल्पांत । तें सार नव्हे ॥५॥

पृथ्वी जळापासून जाली । पुढें ते जळीं मिळाली ।

जळाची उत्पत्ति वाढली । तेजापासूनी ॥६॥

ते जळ तेजें शोषिलें । महत्तेजें आटोन

गेलें । पुढें तेजचि उरलें । सावकाश ॥७॥

तेज जालें वायोपासुनी । वायो झडपी तयालागुनी ।

तेज जाऊन दाटणी | वायोचीच जाली ॥८॥
 वायो गगनापासूनी जाला | मागुतां तेथेंचि विराला |
 ऐसा हा कल्पांत बोलिला | वेदांतशास्त्रीं ॥९॥
 गुणमाया मूळमाया | परब्रह्मीं पावती लया |
 तें परब्रह्म विवराया | विवेक पाहिजे ॥१०॥
 सर्व उपाधींचा सेवट | तेथें नाहीं दृश्य खटपट |
 निर्गुण ब्रह्म घनदाट | सकळां ठाई ॥११॥
 उदंड कल्पांत जाला | तरी नाश नाहीं तयाला |
 मायात्यागें शाश्वताला | वोळखावें ॥१२॥
 देव अंतरात्मा सगुण | सगुणें पाविजे निर्गुण |
 निर्गुणज्ञानें विज्ञान | होत असे ॥१३॥
 कल्पनेतीत जें निर्मळ | तेथें नाहीं मायामळ |
 मिथ्यत्वेन दृश्य सकळ | होत जातें ॥१४॥
 जें होते आणी सर्वेंचि जातें | तें तें प्रत्ययास येतें |
 जेथें होणें जाणें नाहीं तें | विवेकें वोळखावे ॥१५॥
 एक ज्ञान एक अज्ञान | एक जाणावें विपरीत

ज्ञान । हे त्रिपुटी होये क्षीण । तेंचि विज्ञान ॥१६॥

वेदांत सिद्धांत धादांत । याची पाहावी प्रचित ।

निर्विकार सदोदित । जेथें तेथें ॥१७॥

तें ज्ञानदृष्टीनें पाहावें । पाहोन अनन्य राहावें ।

मुख्य आत्मनिवेदन जाणावें । याचें नाव ॥१८॥

दृश्यास दिसते दृश्य । मनास भासतो भास ।

दृश्यभासातीत अविनाश । परब्रह्म तें ॥१९॥

पाहों जातां दुरीच्या दुरी । परब्रह्म सबाहेअंतरीं ।

अंतचि नाहीं अनंत सरी । कोणास द्यावी ॥२०॥

चंचळ तें स्थिरावेना । निश्चळ तें कदापी चळेना ।

आभाळ येतें जातें गगना । चळण नाहीं ॥२१॥

जें विकारें वाढें मोडे । तेथें शाश्वतता कैची घडे ।

कल्पांत होताच विघडे । सकळ कांहीं ॥२२॥

जे अंतरींच भ्रमलें । मायासंभ्रमें संभ्रमलें ।

तयास हें कैसें उकले । आव्हाट चक्र ॥२३॥

भिडेनें वेव्हार निवडेना । भिडेनें सिद्धांत कळेना ।

भिडेनें देव आकळेना | अंतर्यामीं ॥२४॥

वैद्याची प्रचित येईना | आणि भीडहि उलंघेना |

तरी मग रोगी वांचेना | ऐसें जाणावें ॥२५॥

जेणें राजा वोळखिला | तो राव म्हणेना भलत्याला |

जेणें देव वोळखिला | तो देवरूपी ॥२६॥

जयास माईकाची भीड | तें काये बोलेल द्वाड |

विचार पाहातां उघड | सकळ कांहीं ॥२७॥

भीड मायेऐलिकडे | परब्रह्म तें पैलीकडे |

पैलीकडे ऐलीकडे | सदोदित ॥२८॥

लटिक्याची भीड धरणें | भ्रमें भलतेंचि करणें |

ऐसी नव्हेती लक्षणें | विवेकाचीं ॥२९॥

खोटें आवघेंचि सांडावें | खरें प्रत्ययें वोळखावें |

मायात्यागें समजावें | परब्रह्म ॥३०॥

तें मायेचें जें लक्षण | तेंचि पुढें निरूपण |

सुचितपणें विवरण | केलें पाहिजे ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

शाश्वतनिरूपणनाम समास नववा ॥ १४.९ ॥

दशक १४ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] पिंड कार्य ब्रह्मांड कारण ९.४- ब्रह्मांड=पंचभूते म्हणून
 “कारण” व त्यांचेपासून पिंड हे कार्य झाले.[२] जळी
 मिळाली ९.६- आधी 'निमाली' हा शब्द होता त्याऐवजी
 “मिळाली” असा शब्द नंतर लिहिला. [३] निर्गुणज्ञाने विज्ञान
 ९.१३- आधी 'सगुणज्ञाने निर्गुण' असा चरण होता, त्याचे
 'निर्गुणज्ञाने विज्ञान'असे नंतर केले. निर्गुणाचं ज्ञान करुन
 घेऊन ब्रह्मज्ञानी अर्थात ब्रह्मस्वरूपी लीन व्हावे. [४] --ज्ञान,-
 -अज्ञान,--विपरीत ज्ञान—।तेचि विज्ञान॥ ८.१६- एका
 परब्रह्मास जाणणे ते ज्ञान, स्वरूपास न जाणणे ते अज्ञान, मी
 देहच आहे असे समजणे हे विपरीत ज्ञान. ही त्रिपुटी
 होय.(तेचि ज्ञान होते त्याचे “तेचिविज्ञान” असे नंतर केले)
 [५] वेदांत सिद्धांत धादांत ९.१७- शास्त्रप्रचीती, गुरुप्रचीती,
 आत्मप्रचीती =शास्त्रगुरुआत्मप्रचीती [६] विघडे ९.२२-
 विनाश [७] अव्हाट ९.२३- अफाट [८]भिडेने ९.२४-
 भिडस्त स्वभावामुळें,स्वतःचे पूर्वग्रह कायम
 ठेवल्यामुळें,अहंकरामुळे असे अनुक्रमे तीन अर्थाने हा शब्द
 प्रत्येक चरणात वापरला आहे. [९] द्वाड ९.२७-

खुळचट,वात्रट,[१०] माईकाची भिड ९.२७- दृश्य मायिक
सृष्टीची आसक्ती/लोभ(भीड).

समास दहावा : मायानिरूपण ॥ १४.१० ॥

॥श्रीराम॥ माया दिसे परी नासे | वस्तु न दिसे परी न
नासे | माया सत्य वाटे परी मिथ्या असे | निरंतर ॥१॥

करंटा पडोनि उताणा | करी नानापरी कल्पना |

परी तें कांहींच घडेना | तैसी माया ॥२॥

द्रव्यदारेचें स्वप्नवैभव | नाना विळासें हावभाव |

क्षणीक वाटे परी भाव | तैसी माया ॥३॥

गगनीं गंधर्वनगरें | दिसताती नाना प्रकारें |

नाना रूपें नाना विकारें | तैसी माया ॥४॥

लक्ष्मी रायेविनोदाची | बोलतां वाटे साची |

मिथ्या प्रचित तेथीची | तैसी माया ॥५॥

दसऱ्याचे सुवर्णाचे लाटे | लोक म्हणती परी

ते कांटे | परी सर्वत्र राहाटे | तैसी माया ॥६॥

मेल्याचा मोहोत्साव करणें | सतीचें वैभव वाढविणें |

मसणीं जाउनी रुदन करणें | तैसी माया ॥७॥

राखेसी म्हणती लक्षुमी | दुसरी भारदोरी लक्षुमी |

तिसरी नाममात्र लक्षुमी | तैसी माया ॥८॥

मुळीं बाळविधवा नारी | तिचें नांव जन्म-

सावित्री | कुबेर हिंडे घरोघरी | तैसी माया ॥९॥

दशअवतारांतील कृष्णा | उपजे जीर्ण वस्त्रांची

तृष्णा | नदी नामें पीयुष्णा | तैसी माया ॥१०॥

बहुरूपांतील रामदेराव | ग्रामस्तांपुढे दाखवी हावभाव |

कां महाराज म्हणोनी लाघव | तैसी माया ॥११॥

देव्हारां असे अनपूर्णा | आणी गृहीं अन्नचि

मिळेना | नामें सरस्वती सिकेना | शुभावळु ॥१२॥

सुण्यास व्याघ्र नाम ठेविलें | पुत्रास इंद्रनामें

पाचारिलें | कुरूप परी आळविलें | सुंदरा ऐसें ॥१३॥

मूर्ख नामें सकळकळा | राशभी नामें कोकिळा |

नातरी डोळसेचा डोळा | फुटका जैसा ॥१४॥

मातांगीचें नाम तुळसी | चर्मिकीचें नाम कासी |

बोलती अतिशूद्रिणीसी | भागीरथी ऐसें ||१५||

साउली आणी अंधकार | येक होतां तेथीचा

विचार | उगाचि दिसे भासमात्र | तैसी माया ||१६||

श्रवण बोटे संधी करतळ | रविरश्में दिसती

इंगळ | रम्य आरक्तकल्होळ | तैसी माया ||१७||

भगवें वस्त्र देखतां मनाला | वाटे अग्रचि

लागला | विवंचितां प्रत्ये आला | तैसी माया ||१८||

जळीं चरणकरांगुळें | आखुड लांबें किरकोळें |

विपरीत काण दिसती जळें | तैसी माया ||१९||

भोवंडीनें पृथ्वी कलथली | कामीणीनें पिवळी

जाली | सन्यपातस्थां अनुभवली | तैसी माया ||२०||

कोणीयेक पदार्थविकार | उगाचि दिसे भासमात्र |

अनन्याचा अन्य प्रकार | तैसी माया ||२१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे मायानिरूपणनाम

समास दहावा || १४.१० || दशक चौदावा समाप्त ||

दशक १४-१० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व
टिपा-

[१] रायेविनोदाची १०.५- बहुरुप्याची [२] सुवर्णाचे लाटे
१०.६- सोने लुटतात [३] राहाटे १०.६- रीतिरीवाज [४]
रामदेराव १०.११- शूरवीर, राजा [५] भारदोरी १०.८-
मंत्रवलेली दोरी,दोरा [६] शुभावळू १०.१२-गोवच्या
थापणारी [७] सुण्यास १०.१३- कुत्र्यास [८] श्रवण,बोटे
संधी १०.१७- कानाची पाळी आणि बोटांचा संधी [९]
आरक्तकल्होळ १०.१७- लालभडक [१०] विपरीत काण
१०.१९- वेडीवाकडी [११] भोवंड १०.२०-भोवळ [१२]
कामीणी १०.२०- काविळ.

॥ दशक पंधरावा :

आत्मदशक ॥ १५.० ॥

समास पहिला : चातुर्यलक्षण ॥ १५.१ ॥

॥श्रीराम॥ अस्तिमांशांचीं शरीरें | त्यांत राहिजे
जीवेश्वरें | नाना विकारीं विकारे | प्रविण होईजे ॥१॥

घनवट पोचट स्वभावे | विवरोन जाणिजे

जीवें | व्हावें न व्हावें आघवें | जीव जाणे ॥२॥

येकीं मागमागों घेणें | येकां न मागतांच

देणें | प्रचीतीनें सुलक्षणें | ओळखारीं ॥३॥

जीव जीवांत घालावा | आत्मा आत्म्यांत मिस-

ळावा | राहराहों शोध घ्यावा | परांतरांचा ॥४॥

जानवें हेंवडकारें जालें | ढिलेपणें हेवड

आलें | नेमस्तपणें शोभलें | दृष्टीपुढें ॥५॥

तैसेंचि हे मनास मन | विवेकें जावें

मिळोन | ढिलेपणें अनुमान | होत आहे ॥६॥

अनुमानें अनुमान वाढतो | भिडेनें कार्यभाग

नासतो | याकारणें प्रत्यये तो | आधीं पाहावा ॥७॥

दुसऱ्याचें जीवीचें कळेना | परांतर तें जाणवेना |

वश्य होती लोक नाना । कोण्याप्रकारें ॥८॥

आकल सांडून परती । लोक वश्यकर्ण करिती ।

अपूर्णपणें हळु पडती । ठाई ठाई ॥९॥

जगदीश आहे जगदांतरीं । चेटकें करावीं कोणावरी ।

जो कोणी विवेकें विवरी । तोचि श्रेष्ठ ॥१०॥

श्रेष्ठ कार्ये करी श्रेष्ठ । कृत्रिम करी तो कनिष्ठ ।

कर्मानुसार प्राणी नष्ट । अथवा भले ॥११॥

राजे जाती राजपंथें । चोर जाती चोरपंथें ।

वेडें ठके अल्पस्वार्थें । मूर्खपणें ॥१२॥

मूर्खास वाटे मी शाहाणा । परी तो वेडा दैन्यवाणा ।

नाना चातुर्याच्या खुणा । चतुर जाणे ॥१३॥

जो जगदांतरे मिळाला । तो जगदांतरचि जाला ।

अरत्रीं परत्रीं तयाला । काये उणें ॥१४॥

बुद्धि देणें भगवंताचें । बुद्धिवीण माणुस काचें ।

राज्य सांडून फुकाचे । भीक मागे ॥१५॥

जें जें जेंथें निर्माण जाले । तें तें तयास मानलें ।

अभिमान देऊन गोविलें | ठाई ठाई ॥१६॥

आवघेचि म्हणती आम्ही थोर | आवघेचि म्हणती आम्ही
सुंदर | आवघेचि म्हणती आम्ही चतुर | भूमंडळीं ॥१७॥

ऐसा विचार आणितां मना | कोणीच लाहान म्हणवीना |
जाणते आणिती अनुमाना | सकळ कांहीं ॥१८॥

आपुलाल्या साभिमानें | लोक चालिले अनुमानें |
परंतु हें विवेकानें | पाहिलें पाहिजे ॥१९॥

लटिक्याचा साभिमान घेणें | सत्य आवघेंच
सोडणें | मूर्खपणाचीं लक्षणें | ते हे ऐसीं ॥२०॥

सत्याचा जो साभिमान | तो जाणावा निराभिमान |
न्याये अन्याये समान | कदापी नव्हे ॥२१॥

न्याये म्हणिजे तो शाश्वत | अन्याये म्हणिजे तो
अशाश्वत | बाष्कळ आणि नेमस्त | येक कैसा ॥२२॥

येक उघड भाग्य भोगिती | येक तश्कर पळोन जाती |
येकांची प्रगट महंती | येकांची कानकोंडी ॥२३॥

आचारविचारेंविण | जें जें करणें तो तो सीण |

धूर्त आणि विचक्षण | तेचि शोधावे ॥२४॥

उदंड बाजारी मिळाले | परी ते धूर्तेचि आळिले |

धूर्तापासीं कांहीं न चले | बाजाऱ्यांचें ॥२५॥

याकारणें मुख्य मुख्य | तयांसी करावे सख्य |

येणेंकरितां असंख्य | बाजारी मिळती ॥२६॥

धूर्तासि धूर्तचि आवडे | धूर्त धूर्तींच पवाडे |

उगेंचि हिंडती वेडे | कार्येविण ॥२७॥

धूर्तासि धूर्तपण कळलें | तेणें मनास मन

मिळालें | परी हें गुप्तरूपें केलें | पाहिजे सर्वे ॥२८॥

समर्थाचें राखतां मन | तेथे येती उदंड जन |

जन आणि सज्जन | आर्जव करिती ॥२९॥

वोळखीनें वोळखी साधावी | बुद्धीनें बुद्धि बोधावी |

नीतिन्यायें वाट रोधावी | पाषांडाची ॥३०॥

वेष धरावा बावळा | अंतरीं असाव्या नाना कळा |

सगट लोकांचा जिव्हाळा | मोडूं नये ॥३१॥

निस्पृह आणि नित्य नूतन | प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान |

प्रगट जाणतां सज्जन | दुल्लभ जर्गीं ॥३२॥

नाना जिनसपाठांतरें | निवती सकळांचीं अंतरें |

चंचळपणें तदनंतरें | सकळां ठाई ॥३३॥

येके ठाई बैसोन राहिला | तरी मग व्यापचि

बुडाला | सावधपणें ज्याला त्याला | भेटि द्यावी ॥३४॥

भेटभेटों उरी राखणें | हे चातुर्याचीं लक्षणें |

मनुष्यमात्र उत्तम गुणें | समाधान पावे ॥३५॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

चातुर्यलक्षणनाम समास पहिला ॥ १५.१ ॥

दशक १५ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] परांतर १.४- दुसऱ्याचे अंतःकरण [२] हेवडकारे १.५-

गुंतागुंत [३] ढिलेपणे अनुमान १.६- आळसामुळे (हयगय

केल्याने) संशय येतो [४] वश्य होती लोक १.८- लोक

वश(आपलेसे) होतील [५] वश्यकर्ण १.९-वशीकरण [६]हळु

पडती १.९-नाद सोडतात [७] बुद्धीवीण माणूस काचे

१.१५- निर्बुद्ध माणूस कच्चा असतो. [८] बाजारी १.२५-

बाजार- बुणगे [९] आळिले १.२५- ओळखतो

[१०]धुर्तेचि १.२५- चतुर माणसाने [११] वेष धरावा

बावळा, अंतरी असाव्या नाना कळा १.३१-वेश साधा
 असावा पण अंगी अनेक कला असाव्यात.(बहुश्रुत असावा)
 [१२] निस्पृह आणि नित्य नूतन १.३२-निस्पृह असून सतत
 नविन ठिकाणी भ्रमण करणारा. [१३] निवती १.३३- शांत
 होतात.[१४] चंचळपणे तदनंतरे १.३३- मग सर्वत्र भ्रमण
 करावे. चंचळपणे= अस्थिर, एकाजागी न थांबणे [१५] नाना
 जिनस पाठांतरे १.३३-वेदांतशास्त्रे,पुराणे,संतचरित्रे इ.पाठ
 असावे. [१६] उरी राखणे १.३५- पुन्हा भेटण्याची इच्छा
 मनात शिल्लक राहणे.

समास दुसरा : निःस्पृहव्यापलक्षण ॥ १५.२ ॥

॥श्रीराम॥ पृथ्वीमध्ये मानवी शरीरें | उदंड दाटलीं

लाहानथोरें | पालटती मनोविकारें | क्षणक्षणा ॥१॥

जितुक्या मूर्ती तितुक्या प्रकृती | सारिख्या नस्ती आदि

अंतीं | नेमचि नाहीं पाहावें किती | काये म्हणोनी ॥२॥

कित्येक म्लेंच होऊन गेले | कित्येक फिरंगणांत

आटले | देशभाषानें रुधिले | कीतीयेक ॥३॥

मःहाष्टदेश थोडा उरला | राजकारणें लोक रुधिला |

अवकाश नाहीं जेवायाला | उदंड कामें ॥४॥

कित्येक युध्यप्रसंगी गुंतले | तेणें गुणें उन्मत्त

जाले | रात्रंदिवस करूं लागले | युध्यचर्चा ॥५॥

उदिम्यास व्यासंग लागला | अवकाश नाहींसा

जाला | अवघा पोटधंदाच लागला | निरंतर ॥६॥

शडदर्शनें नाना मतें | पाषांडें वाढली बहुतें |

पृथ्वीमध्ये जेथ तेथें | उपदेसिती ॥७॥

स्मार्थी आणि वैष्णवी | उरलीं सुरलीं नेलीं आघवी |

ऐसी पाहातां गथागोवी | उदंड जाली ॥८॥

कित्येक कामनेचे भक्त | ठाईं ठाईं जालें आसक्त |

युक्त अथवा अयुक्त | पाहातो कोण ॥९॥

या गल्बल्यामध्ये गल्बला | कोणी कोणी वाढविला |

त्यास देखों सकेनासा जाला | वैदिक लोक ॥१०॥

त्याहिमध्ये हरिकीर्तन | तेथें वोढले कित्येक

जन | प्रत्ययाचें ब्रह्मज्ञान | कोण पाहे ॥११॥

या कारणें ज्ञान दुल्लभ | पुण्यें घडे अलभ्य

लाभ | विचारवंतां सुल्लभ | सकळ कांहीं ॥१२॥

विचार कळला सांगतां नये | उदंड येती अंतराये |

उपाये योजितां अपाये | आडवे येती ॥१३॥

त्याहिमध्ये तो तिक्षण | रिकामा जाऊं नेदी क्षण |

धूर्त तार्किक विचक्षण | सकळां माने ॥१४॥

नाना जिनस उदंड पाठ | वदों लागला घडघडाट |

अव्हाटचि केली वाट | सामर्थ्यबळें ॥१५॥

प्रबोधशक्तीचीं अनंत द्वारें | जाणें सकळांची

अंतरें | निरूपणें तदनंतरें | चटक लागे ॥१६॥

मते मतांतरें सगट | प्रत्यये बोलोन करी

सपाट | दंडक सांडून नीट | वेधी जना ॥१७॥

नेमके भेदके वचनें | अखंड पाहे प्रसंगमानें |

उदास वृत्तीच्या गुमानें | उठोन जातो ॥१८॥

प्रत्यये बोलोन उठोन गेला | चटक लागली लोकांला |

नाना मार्ग सांडून त्याला | शरण येती ॥१९॥

परी तो कोठें आडळेना | कोणे स्थळीं सांपडेना |

वेष पाहातां हीन दीना | सारिखा दिसे ॥२०॥

उदंड करी गुप्तरूपें | भिकाऱ्यासारिखा स्वरूपें |

तेथें येशकीर्तिप्रतापें | सीमा सांडिली ॥२१॥

ठाइं ठाइं भजन लावी | आपण तेथून चुकावी |

मत्सरमतांची गोवी | लागोंच नेदी ॥२२॥

खनाळामधें जाऊन राहे | तेथें कोणीच न

पाहे | सर्वत्रांची चिंता वाहे | सर्वकाळ ॥२३॥

अवघड स्थळीं कठीण लोक | तेथें राहाणें नेमक |

सृष्टीमधें सकळ लोक । धुंडीत येती ॥२४॥

तेथें कोणाचें चालेना । अनुमात्र अनुमानेना ।

कट्ट घालून राजकारणा । लोक लावी ॥२५॥

लोकीं लोक वाढविले । तेणें अमर्याद जाले ।

भूमंडळीं सत्ता चाले । गुप्तरूपें ॥२६॥

ठाइं ठाइं उदंड ताबे । मनुष्यमात्र तितुकें झोंबे ।

चहुंकडे उदंड लांबे । परमार्थ बुद्धी ॥२७॥

उपासनेचा गजर । स्थळोस्थळी थोर थोर ।

प्रत्ययानें प्राणीमात्र । सोडविले ॥२८॥

ऐसे कैवाड उदंड जाणे । तेणें लोक होती शाहाणे ।

जेथें तेथें प्रत्यये बाणे । प्राणीमात्रांसी ॥२९॥

ऐसी कीर्ति करून जावें । तरीच संसारास यावें ।

दास म्हणे हें स्वभावे । संकेतें बोलिलें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

निस्पृहव्यापलक्षणनाम समास दुसरा ॥ १५.२ ॥

दशक १५ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] देशभाषाने रुधिले २.३- भाषाभेदामुळे कित्येकांची अडवणूक झाली. (मातृभाषा विसरून परभाषा शिकावी लागली.) रुधिले= अडकले [२] उदंड येती अंतराये २.१३- असंख्य विघ्ने येतात, अंतराये =अडीअडचणी [३] मातांतरे २.१७- मतांतरे [४] खनाळ २.२३- गुहेत [५] कट्ट घालून २.२५- एकोपा / एकमत घडवून (कट्ट=कट्टी, अमैत्री) [६] अनुमात्र अनुमानेना २.२५- थोडासाही अंदाज येत नाही [७] ताबे २.२७- समुदाय [८] झोंबे २.२७-झुंबड, गर्दी[९] लांबे २.२७- दूरपर्यंत, लांबवर (अशा शब्दांचे अर्थ संदर्भा नुसार त्याकाळाचा विचार करून करावा लागतो.) [१०]कैवाड २.२९- युक्त्या.[११]दास २.३०- श्रीसमर्थ

समास तिसरा : श्रेष्ठअंतरात्मानिरुपण ॥ १५.३ ॥

॥श्रीराम॥ मुळापासून सैरावैरा | अवघा पंचीकर्ण

पसारा | त्यांत साक्षत्वाचा दौरा | तोहि तत्त्वरूप ॥१॥

दुरस्ता दाटल्या फौजा | उंच सिह्यासनीं

राजा | याचा विचार समजा | अंतर्यामी ॥२॥

देहमात्र अस्तिमांशाचें | तैसेंचि जाणावें

नृपतीचें | मुळापासून सृष्टीचें | तत्वरूप ॥३॥

रायाचे सत्तेनें चालते | परंतु अवधीं पंचभूते |

मुळीं आधिक जाणिवेचे तें | अधिष्ठान आहे ॥४॥

विवेके बहुत पैसावले | म्हणौन अवतारी बोलिले |

मनु चक्रवती जाले | येणेंचि न्यायें ॥५॥

जेथें उदंड जाणीव | तेचि तितुके सदेव |

थोडे जाणिवेने नर्देव | होती लोक ॥६॥

व्याप आटोप करिती | धके चपेटे सोसिती |

तेणें प्राणी सदेव होती | देखतदेखतां ॥७॥

ऐसें हें आतां वर्तते | मूर्ख लोकांस कळेना तें |

विवेकीं मनुष्य समजते | सकळ कांहीं ॥८॥

थोर लाहान बुद्धीपासी | सगट कळेना लोकांसी |

आधीं उपजलें तयासी | थोर म्हणती ॥९॥

वयें धाकुटा नृपती | वृद्ध तयास नमस्कार करिती |

विचित्र विवेकाची गती | कळली पाहिजे ॥१०॥

सामान्य लोकांचे ज्ञान | तो अवघाच अनुमान |

दीक्षादंडकाचें लक्षण । येणेंचि पाडें ॥११॥

नव्हें कोणास म्हणावें । सामान्यास काये ठावें ।

कोणकोणास म्हणावें । किती म्हणूनी ॥१२॥

धाकुटा भाग्यास चढला । तरी तुच्छ्य करिती तयाला ।

याकारणें सलगीच्या लोकांला । दूरी धरावें ॥१३॥

नेमस्त कळेना वचन । नेमस्त नये राजकारण ।

उगेचि धरिती थोरपण । मूर्खपणें ॥१४॥

नेमस्त कांहींच कळेना । नेमस्त कोणीच मानीना ।

आधी उपजलें त्या थोरपणा । कोण पुसे ॥१५॥

वडिलां वडिलपण नाहीं । धाकुट्यां धाकुटपण नाहीं ।

ऐसे बोलती त्यांस नाहीं । शाहाणपण ॥१६॥

गुणेविण वडिलपण । हें तों आवघेंच अप्रमाण ।

त्याची प्रचित प्रमाण । थोरपणीं ॥१७॥

तथापि वडिलांस मानावें । वडिलें वडिलपण

जाणावें । नेणतां पुढें कष्टावें । थोरपणीं ॥१८॥

तस्मात् वडिल अंतरात्मा । जेथें चेतला तेथें महिमा ।

हैं तों प्रगटचि आहे आम्हा | शब्द नाहीं ॥१९॥

याकारणें कोणीयेकें | शाहाणपण सिकावें विवेकें |

विवेक न सिकतां तुकें | तुटोन जाती ॥२०॥

तुक तुटलें म्हणिजे गेलें | जन्मा येऊन काये

केलें | बळेंचि सांदीस घातलें | आपणासी ॥२१॥

सगट बायेका सिव्या देती | सांदीस पडिला ऐसें

म्हणती | मूर्खपणाची प्राप्ती | ठाकून आली ॥२२॥

ऐसें कोणीयेकें न करावें | सर्व सार्थकचि करावें |

कळेना तरी विवरावें | ग्रंथांतरीं ॥२३॥

शाहाण्यास कोणीतरी बाहाती | मूर्खास लोक दवडून

देती | जीवास आवडे संपत्ति | तरी शाहाणें व्हावें ॥२४॥

आहो या शाहाणपणाकारणें | बहुतांचे कष्ट करणें |

परंतु शाहाणपण सिकणें | हें उत्तमोत्तम ॥२५॥

जों बहुतांस मानला | तो जाणावा शाहाणा जाला |

जनीं शाहाण्या मनुष्याला | काये उणें ॥२६॥

आपलें हित न करी लोकिकीं | तो जाणावा आत्म

-घातकी | या मुखयिवढा पातकी | आणिक नाहीं ||२७||

आपण संसारीं कष्टतो | लोकांकरवी रागेजोन

घेतो | जनामध्ये शाहाणा तो | ऐसें न करी ||२८||

साधकां सिकविलें स्वभावे | मानेल तरी सुखें

घ्यावे | मानेना तरी सांडावे | येकिकडे ||२९||

तुम्ही श्रोते परम दक्ष | अलक्षास लावितां लक्ष |

हें तों सामान्य प्रत्यक्ष | जाणतसा ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे श्रेष्ठ-

अंतरात्मानिरुपणनाम समास तिसरा || १५.३ ||

दशक १५ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] पंचिकर्ण ३.१- पंचीकृत पांचभौतिक[२] साक्षत्वाचा
दोरा, तत्वरूप ३.१- जाणीवेचा तंतू, तोहि कूटस्थ आहे.[३]
विवेके बहुत पैसावले ३.५- ज्ञानाने / जाणीवेने खूप व्यापक
झाले [४] नर्देव ३.६- करंटे [५] दीक्षादंडक ३.११- रुढी [६]
चेतला ३.१९- प्रगट झाला [७] तुके ३.२०- महत्व, लोकांतील
वजन, मर्यादा [८] सांदिस ३.२२- तुच्छ, अडगळीत [९]

बाहाती ३.२४- मानाने बोलावतात [१०] जीवास आवडे
संपत्ती ३.२४- मनाला (संपत्ती) मोठेपणा आवडतो.

समास चवथा : शाश्वतब्रह्मनिरुपण ॥ १५.४ ॥

॥श्रीराम॥पृथ्वीपासून जालीं झाडें | झाडापासून होती

लांकडें | लांकडें भस्मोन पुढें | पृथ्वीच होये ॥१॥

पृथ्वीपासून वेल होती | नाना जिनस फापावती |

वाळोन कुजोन मागुती | पृथ्वीच होये ॥२॥

नाना धान्यांचीं नाना अन्नें | मनुष्यें करिती भोजनें |

नाना विष्टा नाना वमनें | पृथ्वीच होये ॥३॥

नाना पक्षादिकीं भक्षिलें | तरी पुढें तैसेंचि जालें |

वाळोन भस्म होऊन गेलें | पुन्हां पृथ्वी ॥४॥

मनुष्यें मरतांच एका | क्रिमि भस्म कां मृत्तिका |

ऐशा काया पडती अनेका | पुढें पृथ्वी ॥५॥

नाना तृणे पदार्थ कुजती | पुढें त्याची होये माती |

नाना किडे मरोन जाती | पुढें पृथ्वी ॥६॥

पदार्थ दाटले अपार | किती सांगावा विस्तार |

पृथ्वीवांचून थार | कोणास आहे ॥७॥

झाड पाले आणि तृण | पशु भक्षितां होतें सेण |

खात मूत भस्म मिळोन | पुन्हा पृथ्वी ॥८॥

उत्पत्तिस्थितिसंहारतें | तें तें पृथ्वीस मिळोन जातें |

जितुकें होतें आणि जातें | पुन्हा पृथ्वी ॥९॥

नाना बीजांचिया रासी | विरढोन लागती गगनासी |

पुढें सेवटीं पृथ्वीसी | मिळोन जाती ॥१०॥

लोक नाना धातु पुरिती | बहुतां दिवसां होये माती |

सुवर्ण पाषाणाची गती | तैसीच आहे ॥११॥

मातीचें होते सुवर्ण | आणी मृत्तिकेचे होती पाषाण |

माहा अग्निसंगें भस्मोन | पृथ्वीच होये ॥१२॥

सुवर्णाचें जर होतें | जर सेवटीं कुजोन जातें |

रस होऊन वितुळतें | पुन्हा पृथ्वी ॥१३॥

पृथ्वीपासून धातु निपजती | अग्निसंगें रस होती |

तया रसाची होये जगती | कठीणरूपें ॥१४॥

नाना जळासी गंधी सुटे | तेथें पृथ्वीचें रूप

प्रगटे | दिवसेंदिवस जळ आटे | पुढें पृथ्वी ॥१५॥

पत्रें पुष्पें फळें येती | नाना जीव खाऊन जाती |

ते जीव मरतां जगती | नेमस्त होये ॥१६॥
 जितुका कांहीं जाला आकार | तितुक्यास पृथ्वीचा
 आधार | होती जाती प्राणीमात्र | सेवट पृथ्वी ॥१७॥
 हें किती म्हणौन सांगावें | विवेकें अवघेचि जाणावें |
 खांजणी भाजणीचें समजावें | मूळ तैसे ॥१८॥
 आप आळोन पृथ्वी जाली | पुन्हां आपींच विराली |
 अग्नियोगें भस्म जाली | म्हणोनियां ॥१९॥
 आप जालें तेजापासूनी | पुढें तेजें घेतलें सोखुनी |
 तें तेज जालें वायोचेनी | पुढें वायो झडपी ॥२०॥
 वायो गगनीं निर्माण जाला | पुढें गगनींच विराला |
 ऐसें खांजणी भाजणीला | बरें पाहा ॥२१॥
 जें जें जेथें निर्माण होतें | तें तें तेथें लया जातें |
 येणें रितीं पंचभूतें | नाश पावती ॥२२॥
 भूत म्हणिजे निर्माण जालें | पुन्हां मागुतें
 निमालें | पुढें शाश्वत उरलें | परब्रह्म तें ॥२३॥
 तें परब्रह्म जों कळेना | तो जन्ममृत्यु चुकेना |

चत्वार खाणी जीव नाना । होणें घडे ॥२४॥
 जडाचें मूळ तें चंचळ । चंचळाचें मूळ तें निश्चळ ।
 निश्चळासी नाहीं मूळ । बरें पाहा ॥२५॥
 पूर्वपक्ष म्हणिजे जालें । सिद्धांत म्हणिजे निमालें ।
 पक्षातीत जें संचलें । परब्रह्म तें ॥२६॥
 हें प्रचितीनें जाणावें । विचारें खुणेंसी बाणावें ।
 विचारेंविण सिणावें । तेंचि मूर्खपण ॥२७॥
 ज्ञानी भिडेने दडपला । निश्चळ परब्रह्म कैचें
 त्याला । उगाच करितो गल्बला । मायेंमधें ॥२८॥
 माया निशेष नासली । पुढें स्थिति कैसी उरली ।
 विचक्षणें विवरिली । पाहिजे स्वयें ॥२९॥
 निशेष मायेचें निर्शन । होतां आत्मनिवेदन ।
 वाच्यांश नाहीं विज्ञान । कैसें जाणावें ॥३०॥
 लोकांचे बोलीं जो लागला । तो अनुमानेंच बुडाला ।
 याकारणें प्रत्ययाला । पाहिलेंच पाहावें ॥३१॥
 इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे
 शाश्वतब्रह्मनिरुपणनाम समास चवथा ॥ १५.४ ॥

दशक १५ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] फाफावती ४.२- विस्तार पावती.[२] खातमूतभस्म
 ४.८- खातोरा मूत्र, राख इ. [३] विरढोन ४.१०-
 वाढून, विरुढणे=अंकुर येणे [४] सुवर्ण रज/जर ४.१३-
 सोन्याचे कण/तंतू [५] अग्निसंगे रस ४.१४- आधी 'भस्म' होते
 त्याचे नंतर 'रस' केले. इति-देव [६] नेमस्त होये ४.१६-
 निश्चित आहे. [७] खांजणीभाजणी ४.१८- उत्पत्तीलय,
 उभारणी संहारणी, जन्ममृत्यु [८] आपीच ४.१९-
 जलामध्येच [९] सोखुनी ४.२०- शोषून [१०] भूत म्हणिजे
 निर्माण जाले, पुन्हा मागुते निमाले ४.२३- भूत याचा अर्थ जे
 निर्माण झाले ते व नंतर ते लय पावले. [११] माया निशेष
 नासली ४.२९- माया निशेष लय पावली [१२] वाच्यांश
 नाही विज्ञान कैसे जाणावे ४.३०- शब्द शिल्लक उरत नाही
 तेव्हा विज्ञानाचे अर्थात परब्रह्माचे ज्ञान कसे व्हावे / जाणीव
 कशी व्हावी ?

समास पांचवा : चंचळलक्षणनिरुपण ॥ १५.५ ॥

॥श्रीराम॥ दोघां ऐसीं तीन चालती | अगुणी अष्टधा
प्रकृती | अधोर्ध सांडून वर्तती | इंद्रफणी ऐसीं ॥१॥

पणतोंडें भक्षितो पणजा | मूल बापास मारी

वोजा | चुकाऱ्या गेला राजा | चौघां जणांचा ॥२॥

देव देवाळयामधें लपाला | देऊळ पूजितां पावे

त्याला | सृष्टिमधें ज्याला त्याला | ऐसेंचि आहे ॥३॥

दोनी नामें येकास पडिलीं | लोकीं नेमस्त कल्पिलीं |

विवेकें प्रत्ययें पाहिलीं | तों येकचि नाम ॥४॥

नाहीं पुरुष ना वनिता | लोकीं कल्पिलें तत्त्वता |

त्याचा बरा शोध घेतां | कांहींच नाहीं ॥५॥

स्त्री नदी पुरुष खळाळ | ऐसें बोलती सकळ |

विचार पाहातां निवळ | देह नाहीं ॥६॥

आपण आपणास कळेना | पाहों जातां आकळेना |

काशास कांहींच मिळेना | उदंडपणें ॥७॥

येकलाचि उदंड जाला | उदंडचि येकला पडिला |

आपणासि आपला | गल्बला सोसवेना ॥८॥

येक असोन फुटी पडिली | फुटी असोन स्थिति

येकली | विचित्र कळा पैसावली | प्राणीमात्रीं ॥९॥

वल्लिमधें जल संचरे | कोरडेपणें हें वावरे |

वोलेवांचून न थिरे | कांहीं केल्यां ॥१०॥

झाडांमधें केलीं आळीं | झाडें धांवती निराळीं |

कित्येक झाडें अंतराळीं | उडोन जाती ॥११॥

भूमीपासून वेगळीं जालीं | परी तें नाहींत

वाळलीं | निराळींच बळावलीं | जेथतेथें ॥१२॥

देवाकरितां चालती झाडें | देव नस्तां होती लाकडें |

नीटचि आहे कुवाडें | सर्वथा नव्हे ॥१३॥

झाडापासून झाडें होती | तेहि अंतरीक्ष जाती |

मुळानें भेदिली जगती | कदापी नाहीं ॥१४॥

झाडास झाडें खातपाणी | घालून पाळिलीं प्रतिदिनीं |

बोलकीं झाडें शब्दमथनीं | विचार घेती ॥१५॥

होणार तितुकें आधींच जालें | मग कल्पकल्पून

बोलिलें | जाणतयासी समजलें | सकळ कांहीं ||१६||

समजलें तरी उमजेना | उमजलें तरी समजेना |

प्रत्ययेविण अनुमानेना | सकळ कांहीं ||१७||

सर्वत्रांचा वडिल कोण | हेचि पाहावी वोळखण |

भेटे आपणास आपण | जगदांतरें ||१८||

अंतरनिष्ठांची उंच कोटी | बाहेरीमुद्धाची संगती खोटी |

मूर्ख काये समजेल गोष्टी | शाहाणे जाणती ||१९||

अंतरें राखतां राजी | भलत्यास भलताच नवाजी |

अंतरें न राखतां भाजी | मिळणार नाहीं ||२०||

ऐसें वर्ततें प्रत्यक्ष | अलक्षीं लावावें लक्ष |

दक्षास भेटतां दक्ष | समाधान होतें ||२१||

मनास मिळतां मन | पाहोन येती निरंजन |

चंचळचक्र उलंघून | पैलाड जाती ||२२||

येकदा जाऊन पाहोन आले | मग तें सन्निध

देखिलें | चर्मचक्षी लक्षिलें | न वचे कदा ||२३||

नाना शरीरीं चंचळ | अखंड करी चळवळ |

परब्रह्म तें निश्चळ | सर्वां ठाईं ॥२४॥

चंचळ धांवे येकीकडे | वोस पडे दुसरेकडे |

चंचळ पुरे सर्वांकडे | हें तो घडेना ॥२५॥

चंचळ चंचळास पुरेना | आवघें चंचळ विवरेना |

निश्चळ अपार अनुमाना | कैसें येतें ॥२६॥

गगनीं चालिली हवावी | कैसी पावेल पार पदवी |

जातां मधेंचि विज्ञावी | हा स्वभावचि तिचा ॥२७॥

मनोधर्म येकदेशी | कैसा आकळिल वस्तुसी |

निर्गुण सांडून अपेसी | सर्व ब्रह्म म्हणे ॥२८॥

नाहीं सारासार विचार | तेथें अवघा अंधकार |

खरें सांडून खोटें पोर | नेणतें घेतें ॥२९॥

ब्रह्मांडाचें माहाकारण | तेथून हें पंचीकर्ण |

माहावाक्याचें विवर्ण | वेगळें असे ॥३०॥

महत्त्व महद्भूत | तोचि जाणावा भगवंत |

उपासना हे समाप्त | येथून जाली ॥३१॥

कर्म उपासना आणि ज्ञान | त्रिकांड वेद हें

प्रमाण | ज्ञानाचें होतें विज्ञान | परब्रह्मी ॥३२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

चंचळलक्षणनिरूपणनाम समास पांचवा ॥ १५.५ ॥

दशक १५ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] दोघांऐसी तीन चालती, अगुणी अष्टधा प्रकृती, अधोर्ध सांडून वर्तती, इंद्रफणी ऐसी ५.१- प्रकृती आणि पुरुष या दोघांच्या प्रेरणेने सत्व, रज तम हे(तीन)त्रिगुण गुणातीत(अगुणी)युक्त अष्टधाप्रकृतीत (बुद्धी, मन व अहंकारासह पंचमहाभूते) वर्तन करतात. अधजड पांचभौतिक आणि ऊर्ध्वनिश्चळ स्वरूप याना सोडून सूक्ष्मचंचळ अष्टधाप्रकृती (म्हणजेच चंचळ अंतरात्मा/परब्रह्म) मध्यभागी खेळ करीत असते, ज्याप्रमाणे इंद्र (मांजर) आणि फणी(सर्प) एकमेकावर झडप घालण्यास टपलेले असतात तसे. इंद्रफणी= इंद्रधनुष्य, इंद्र= मांजर, (मूळ प्रतीत'अगुणी'असा शब्द आहे, त्यामुळे 'गुणरहित जी माया तीच अष्टधा प्रकृती' असा अर्थ होतो. परंतु 'अगुणी'त अनुस्वारयुक्त 'णी'असता तर 'निर्गुणाच्या ठिकाणी माया उत्पन्न झाली' असा अर्थ झाला असता-इति देव.) [२]पणतोंडे ५.२- आकाश-वायु-तेज -आप-पृथ्वी असा उत्पत्तिक्रम आहे. म्हणून पृथ्वीचा पणजा 'वायु', व पतवंड 'पृथ्वी' होते.पणजा

पतवंडाचे भक्षण करतो म्हणजे पृथ्वी वायूत लीन होते. [३]
 वोजा ५.२-चातुर्य [४]राजा चौघां जणांचा ५.२-
 पृथ्वी,आप,तेज,वायु या चौघांचा राजा'आकाश'(दिसते पण)
 आढळत नाही. [५] देव देवा लयामध्ये लपाला ५.३-देव
 (अंतरात्मा) देहात लपला आहे. [६] दोनी नामे ५.४- पुरुष
 व प्रकृती [७] झाडे अंतराळीं ५.११- पक्षी आकाशात उडून
 जातात. झाडे=प्राणी- मात्रांचे देह [८]
 बाहेरीमु-द्याची५.१९-बहिर्मुखाची[९]नवाजी५.२०-
 नावाजतो.[१०]सन्निध देखिले५.२३ -जवळच,सर्वत्र हृदयीं
 पाहिले. [११] हवावी ५.२७- दारुचा बाण [१२] विवर्ण
 ५.३०- विवरण[१३] महत्त्व ५.३१- महद्भूत तोच
 भगवंत. एको विष्णुर्महद्भूतम्.महत्त्वापलिकडे द्वैत उरत
 नाही. उपासनेच्या ठिकाणी द्वैताची अपेक्षा असते.म्हणून
 महत्त्वा पाशी उपासना समाप्त होते.ती पुढे जात नाही-इति
 डॉ.देशमुख.

समास सहावा : चातुर्यविवरण ॥ १५.६ ॥

॥श्रीराम॥ पीतापासून कृष्ण जालें । भूमंडळीं
विस्तारलें । तेणेंविण उमजलें । हें तों घडेना ॥१॥

आहे तरी स्वल्प लक्षण । सर्वत्रांची सांठवण ।

अद्धम आणी उत्तम गुण । तेथेंचि असती ॥२॥

महीसुत सरसाविला । सरसाऊन द्विधा केला ।

उभयेता मिळोन चालिला । कार्येभाग ॥३॥

स्वेतास्वेतास गांठीं पडतां । मधें कृष्ण मिश्रित

होतां । इहलोकसार्थकता । होत आहे ॥४॥

विवरतां याचा विचार । मूर्ख तोचि होये चतुर ।

सद्यप्रचित साक्षात्कार । परलोकींचा ॥५॥

सकळांस जे मान्य । तेंचि होतसे सामान्य ।

सामान्यास अनन्य । होइजेत नाहीं ॥६॥

उत्तम मध्यम कनिष्ठ रेखा । अदृष्टीची गुप्त रेखा ।

चत्वार अनुभव सारिखा । होत नाहीं ॥७॥

चौदा पीड्यांचे पवाडे । सांगती ते शाहाणे कीं वेडे ।

ऐकत्यानें घडे कीं न घडे । ऐसें पाहावे ॥८॥
 रेखा तितुकी पुसोन जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येते ।
 डोळेझांकणी करावी तें । कायेनिमित्त ॥९॥
 बहुतांचे बोलीं लागले । तें प्राणी अनुमानीं बुडालें ।
 मुख्य निश्चये चुकलें । प्रत्ययाचा ॥१०॥
 उदंडाचें उदंड ऐकावे । परी तें प्रत्यये
 पाहावे । खरेंखोटें निवडावे । अंतर्यामीं ॥११॥
 कोणासी नव्हे म्हणों नये । समजावे अपाये
 उपाये । प्रत्यये घ्यावा बहुत काये । बोलोनियां ॥१२॥
 माणुस हेंकाड आणी कच्चें । मान्य करावे तयाचें ।
 येणेंप्रकारें बहुतांचें । अंतर राखावे ॥१३॥
 अंतरीं पीळ पेच वळसा । तोचि वाढवी बहुवसा ।
 तरी मग शाहाणा कैसा । निवडुं नेणें ॥१४॥
 वेडें करावे शाहाणें । तरीच जिणें श्लाघ्यवाणें ।
 उगेंच वादांग वाढविणें । हें मूर्खपण ॥१५॥
 मिळोन जाऊन मेळवावे । पडी घेऊन उलथावे ।

कांहींच कळों नेदावें | विवेकबळें ||१६||

दुसऱ्याचे चालणीं चालावें | दुसऱ्याचे बोलणीं बोलावें |

दुसऱ्याचे मनोगतें जावें | मिळोनियां ||१७||

जो दुसऱ्याच्या हितावरी | तो विपट कहिंच न

करी | मानत मानत विवरी | अंतर तयाचें ||१८||

आधीं अंतर हातीं घ्यावें | मग हळुहळु उकलावें |

नाना उपायें न्यावें | परलोकासी ||१९||

हेंकाडास हेंकाड मिळाला | तेथें गल्बलाचि जाला |

कळहो उठतां च्यातुर्याला | ठाव केंचा ||२०||

उगीच करिती बडबड | परी करून दाखविणें हें

अवघड | परस्थळ साधणें जड | कठिण आहे ||२१||

धके चपेटे सोसावे | नीच शब्द साहात जावे |

प्रस्तावोन परावे | आपले होती ||२२||

प्रसंग जाणोनि बोलावें | जाणपण कांहींच

न घ्यावें | लीनता धरून जावें | जेथतेथें ||२३||

कुग्रामें अथवा नगरें | पाहावीं घरांचीं घरें |

भिक्षामिसें लाहानथोरें । परीक्षून सोडावीं ॥२४॥

बहुतीं कांहींतरी सांपडे । विचक्षण लोकीं मित्री घडे ।

उगेच बैसतां कांहींच न घडे । फिर्णे विवरणें ॥२५॥

सावधपणें सर्व जाणावें । वर्तमान आधींच घ्यावें ।

जाऊं ये तिकडे जावें । विवेकें सहित ॥२६॥

नाना जिनसपाठांतरें । निवती सकळांचीं अंतरें ।

लेहोन देतां परोपकारें । सीमा सांडावी ॥२७॥

जैसें जयास पाहिजे । तैसें तयास दीजे ।

तरी मग श्रेष्ठचि होइजे । सकळां मान्ये ॥२८॥

भूमंडळीं सकळांस मान्य । तो म्हणों नये सामान्य ।

कित्येक लोक अनन्य । तया पुरुषासी ॥२९॥

ऐसीं चातुर्याचीं लक्षणें । चातुर्यें दिग्विजये

करणें । मग तयास काये उणें । जेथतेथें ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

चातुर्यविवरणनाम समास सहावा ॥ १५.६ ॥

दशक १५ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] पीतापासून कृष्ण जाले, भूमंडळी विस्तारले ६.१-
 पिवळ्या ज्योती पासून काजळी किंवा पिवळ्या
 हिरड्यापासून काळी शाई, त्यामुळे सर्वत्र ज्ञानप्रसार
 झाला. [२] महीसुत ६.३- बोरु, [३] उभयता मिळोन चालला
 कार्यभाग ६.३- लेखणी व शाईमुळे ग्रंथ लिखाणाचा कार्य
 भाग साधला. [४] स्वेतास्वेतास ६.४- श्वेत(कागद)
 अश्वेत(शाई) [५] सद्यप्रचित ६.५- तात्कालिक अनुभव [६]
 पवाडे ६.८- कीर्ति, पराक्रम [७] अदृष्टीची ६.७-
 अदृश्य, नशिबाची [८] चत्वार अनुभव ६.७- चार चौघांच्या
 हस्तरेषेवरून केलेल्या भविष्याचा अनुभव [९] डोळेझांकणी
 ६.९- डोळेझांक [१०] विपट ६.१८- वितुष्ट [११] परस्थळ
 ६.२१- मोक्षाचा ठाव, शत्रुचा किल्ला [१२] धके चपेटे
 सोसावे, नीच शब्द साहात जावे, प्रस्तावोन परावे ६.२२-
 लोकांचे धक्के, धपाटे सोसून, नीच बोलपण सहन करावेत
 म्हणजे लोक आपोआप पश्चाताप पावून आपलेसे
 होतात [१३] बहुतीं कांहींतरी ६.२५- अनेकां कडून अनेक
 गुणांची प्राप्ती होते. [१४] जाऊं ये ६.२६- जाण्यास योग्य.

समास सातवा : अधोर्धनिरूपण ॥ १५.७ ॥

॥श्रीराम॥ नाना विकाराचें मूळ । ते हे मूळमायाच

केवळ । अचंचळीं जे चंचळ । सूक्ष्मरूपें ॥१॥

मूळामाया जाणीवेची । मुळींच्या मूळ संकल्पाची ।

वोळखी शङ्गुणैश्वराची । येणेंचि न्यावें ॥२॥

प्रकृतिपुरुष शिवशक्ति । आर्धनारीनटेश्वर म्हणती ।

परी ते आवघी जगज्जोती । मूळ त्यासी ॥३॥

संकल्पाचें जें चळण । तेंचि वायोचें लक्षण ।

वायो आणी त्रिगुण । आणी पंचभूतें ॥४॥

पाहातां कोणीयेक वेल । त्याच्या मुळया असती

खोल । पत्रें पुष्पें फळें केवळ । मुळाचपासी ॥५॥

याहिवेगळे नाना रंग । आकार विकार तरंग ।

नाना स्वाद अंतरंग । मुळामध्यें ॥६॥

तेंचि मूळ फोडून पाहातां । कांहींच नाही वाटे

आतां । पुढें वाढतां वाढतां । दिसों लागे ॥७॥

कड्यावरी वेल निघाला । अधोमुखें बळें

चालिला | फांपावोन पुढें आला | भूमंडळीं ॥८॥
 तैसीं मूळमाया जाण | पंचभूतें आणी त्रिगुण |
 मुळीं आहेत हें प्रमाण | प्रत्ययें जाणावें ॥९॥
 अखंड वेल पुढें वाढला | नाना विकारीं शोभला |
 विकारांचा विकार जाला | असंभाव्य ॥१०॥
 नाना फडगरें फुटलीं | नाना जुंबाडें वाढली |
 अनंत अग्रें चालिलीं | सृष्टीमध्ये ॥११॥
 कित्येक फळें तीं पडती | सर्वेचि आणीक निघती ॥
 ऐसीं होती आणि जाती | सर्वकाळ ॥१२॥
 येक वेलचि वाळले | पुन्हां तेथेंचि फुटले |
 ऐसे आले आणि गेले | कितीयेक ॥१३॥
 पानें झडती आणि फुटती | पुष्पें फळें तेणेंचि
 रितीं | मध्यें जीव हे जगती | असंभाव्य ॥१४॥
 अवघा वेलचि कर्पतो | मुळापासून पुन्हां होतो |
 ऐसा अवघा विचार जो तो | प्रत्यक्ष जाणावा ॥१५॥
 मूळ खाणोन काढिलें | प्रत्ययेज्ञानें निर्मूळ केलें |

तरी मग वाढणेंचि राहिलें | सकळ कांहीं ||१६||

मुळीं बीज सेवटीं बीज | मध्यें जळरूप बीज |

ऐसा हा स्वभाव सहज | विस्तारला ||१७||

मुळामधील ज्या गोष्टी | सांगताहे बीजसृष्टी |

जेथील अंश तेथें कष्टी | न होतां जातो ||१८||

जातो येतो पुन्हा जातो | ऐसा प्रत्यावृत्ति करितो |

परंतु आत्मज्ञानी जो तो | अन्यथा न घडे ||१९||

न घडे ऐसें जरी म्हणावें | तरी कांहींतरी लागे

जाणावें | अंतरींच परी ठावें | सकळांस कैचें ||२०||

तेणेंसींच कार्यभाग करिती | परंतु तयास नेणती |

दिसेना ते काये करिती | बापुडे लोक ||२१||

विषयेभोग तेणेंचि घडे | तेणेंविण कांहींच न घडे |

स्थूळ सांडून सूक्ष्मीं पवाडे | ऐसा पाहिजे ||२२||

जें आपलेंचि अंतर | तद्रूपचि जगदांतर |

शरीरभेदाचे विकार | वेगळाले ||२३||

आंगोळीची आंगोळीस वेधना | येकीची येकीस

कळेना | हात पाये अवेव नाना | येणेंचि न्यायें ॥२४॥

अवेवाचें अवेव नेणे | मा तो पराचें काये

जाणे | परांतर याकारणें | जाणवेना ॥२५॥

येकाचि उदकें सकळ वनस्पती | नाना अग्रंभेद दिसती |

खुडिलीं तितुकींच सुकती | येर ते टवटवीत ॥२६॥

येणेंचि न्यायें भेद जाला | कळेना येकाचें येकाला |

जाणपणें आत्मयाला | भेद नाहीं ॥२७॥

आत्मत्वीं भेद दिसे | देहप्रकृतिकरितां

भासे | तरी जाणतचि असे | बहुतेक ॥२८॥

देखोन ऐकोन जाणती | शाहाणे अंतर परीक्षिती |

धूर्त ते अवघेंच समजती | गुप्तरूपें ॥२९॥

जो बहुतांचें पाळण करी | तो बहुतांचें अंतर

विवरी | धूर्तपणें ठाउकें करी | सकळ कांहीं ॥३०॥

आधी मनोगत पाहातीं | मग विश्वास

धरिती | प्राणीमात्र येणें रितीं | वर्तताहे ॥३१॥

स्मरणामागें विस्मरण | रोकडी प्रचित प्रमाण |

आपलें ठेवणें आपण । चुकताहे ॥३२॥

आपलेंच आपणा स्मरेना । बोलिलें तें आठवेना ।

उठती अनंत कल्पना । ठाउक्या केंच्या ॥३३॥

ऐसें हें चंचळ चक्र । कांहीं नीट कांहीं वक्र ।

जाला रंक अथवा शक्र । तरी स्मरणास्मरणें ॥३४॥

स्मरण म्हणिजे देव । विस्मरण म्हणिजे दानव ।

स्मरणविस्मरणें मानव । वर्तती आतां ॥३५॥

म्हणोनि देवी आणि दानवी । संपत्ति द्विधा जाणावी ।

प्रचित मानसीं आणावी । विवेकेंसहित ॥३६॥

विवेकें विवेक जाणावा । आत्म्यानें आत्मा

वोळखावा । नेत्रें नेत्रचि पाहावा । दर्पणींचा ॥३७॥

स्थूळें स्थूळ खाजवावें । सूक्ष्में सूक्ष्म समजावें ।

खुणेनें खुणेसी बाणावें । अंतर्यामीं ॥३८॥

विचारें जाणावा विचार । अंतरें जाणावे अंतर ।

अंतरें जाणावे परांतर । होउनियां ॥३९॥

स्मरणामाजीं विस्मरण । हेंचि भेदाचें लक्षण ।

येकदेसी परिपूर्ण | होत नाहीं ॥४०॥

पुढें सिके मागें विसरे | पुढें उजेडे मागें अंधारें |

पुढें स्मरे मागें विस्मरे | सकळ कांहीं ॥४१॥

तुर्या जाणावी स्मरण | सुषुप्ती जाणावी विस्मरण |

उभयेता शरीरीं जाण | वर्तती आतां ॥४२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे अधोर्ध-

निरूपणनाम समास सातवा ॥ १५.७ ॥

दशक १५ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मुळींच्या मूळ संकल्पाची ७.२- ब्रह्माच्या प्रथम स्फुरणाची [२] जे चळण ७.४- आधी 'लक्षण' होते त्याजागी 'चळण' केले आणि पुढचा चरण "तेचि मूळमाया जाण" खोडून 'तेचि वायोचे लक्षण' असा केला. [३] फडगरे ७.११- फुटवे,शाखा [४] जुंबाडे ७.११- समुदाय [५] आंगोळी ६.२४- बोट [६] मा तो पराचे काये जाणे ७.२५- मग दुसऱ्याचे (दुःख) काय जाणणार ?[७]जाला रंक,शक्र ७.३४- गरीब असो,वा इंद्र,(आधी 'राव' होते त्याजागी 'रंक'

केले)[८]तुर्या जाणावी स्मरण, सुषुप्ति जाणावी विस्मरण
 ७.४२- तुर्यावस्था म्हणजे आत्मस्मरण व सुषुप्ति म्हणजे
 आत्मविस्मरण असे जाणावे. सुषुप्तिमध्ये माणूस गाढ निद्रेत
 असतो. गाढ निद्रेतील त्याला काहिही आठवत नसते ही
 स्वानुभूती होय.

समास आठवा : सूक्ष्मजीवनिरूपण ॥ १५.८ ॥

॥श्रीराम॥ रेणूहून सूक्ष्म किडे | त्यांचें आयुष्य निपटचि

थोडें | युक्ति बुद्धि तेणेंचि पाडें | तयामधें ॥१॥

ऐसे नाना जीव असती | पाहों जातां न दिसती |

अंतःकर्णपंचकाची स्थिती | तेथेंहि आहे ॥२॥

त्यांपुरतें त्यांचें ज्ञान | विषये इंद्रियें समान |

सूक्ष्म शरीरें विवरोन | पाहातो कोण ॥३॥

त्यास मुंगी माहाथोर | नेणों चालिला कुंजर |

मुंगीस मुताचा पूर | ऐसें बोलती ॥४॥

तें मुंगीसमान शरीरें | उदंड असती लाहानथोरें |

समस्तांमध्ये जीवेश्वरें | वस्ति कीजे ॥५॥

ऐसिया किड्यांचा संभार | उदंड दाटला विस्तार |

अत्यंत साक्षपी जो नर । तो विवरोन पाहे ॥६॥

नाना नक्षत्रीं नाना किडे । त्यांस भासती पर्वता-

येवढे । आयुष्यहि तेणेंचि पाडें । उदंड वाटे ॥७॥

पक्षायेवढें लाहान नाहीं । पक्षायेवढें थोर नाहीं ।

सर्प आणि मछ पाहीं । येणेंचि पाडे ॥८॥

मुंगीपासून थोरथोरें । चढतीं वाढतीं शरीरें ।

त्यांची निर्धारितां अंतरें । कळों येती ॥९॥

नाना वर्ण नाना रंग । नाना जीवनाचे तरंग ।

येक सुरंग येक विरंग । किती म्हणौनि सांगावे ॥१०॥

येकें सकुमारें येकें कठोरें । निर्माण केलीं

जगदेश्वरें । सुवर्णासारिखीं शरीरें । दैदिप्यमानें ॥११॥

शरीरभेदें आहारभेदें । वाचाभेदें गुणभेदें ।

अंतरीं वसिजे अभेदें । येकरूपें ॥१२॥

येक त्रासकें येक मारकें । पाहो जातां नाना

कौतुकें । कितीयेक आमोलिकें । सृष्टीमध्ये ॥१३॥

ऐसीं अवघीं विवरोन पाहे । ऐसा प्राणी कोण आहे ।

आपल्यापुरतें जाणोन राहे | किंचित्मात्र ॥१४॥

नवखंड हे वसुंधरा | सप्तसागरांचा फेरा |

ब्रह्मांडाबाहेरील नीरा | कोण पाहे ॥१५॥

त्या नीरामध्ये जीव असती | पाहों जातां असंख्याती |

त्या विशाळ जीवांची स्थिती | कोणजाणे ॥१६॥

जेथें जीवन तेथें जीव | हा उत्पत्तीचा स्वभाव |

पाहातां याचा अभिप्राव | उदंड असे ॥१७॥

पृथ्वीगर्भीं नाना नीरें | त्या नीरामधें शरीरें |

नाना जिनस लाहानथोरें | कोण जाणें ॥१८॥

येक प्राणी अंतरिक्ष असती | तेहीं नाहीं देखिली क्षिती |

वरीच्यावरी उडोन जाती | पक्ष फुटल्यानंतरें ॥१९॥

नाना खेचरें आणि भूचरें | नाना वनचरें आणि

जळचरें | चौऱ्यासि योनीप्रकारें | कोण जाणे ॥२०॥

उष्ण तेज वेगळे करुनी | जेथें तेथें जीवयोनी |

कल्पनेपासुनी होती प्राणी | कोण जाणे ॥२१॥

येक नाना सामर्थ्ये केले | येक इच्छेपासून

जाले | येक शब्दासरिसे पावले | श्रापदेह ॥२२॥

येक देह बाजीगरीचे | येक देह वोडंबरीचे |

येक देह देवतांचे | नानाप्रकारें ॥२३॥

येक क्रोधापासून जाले | येक तपापासून

जन्मले | येक उश्रापें पावले | पूर्वदेह ॥२४॥

ऐसें भगवंताचें करणें | किती म्हणौनी सांगणें |

विचित्र मायेच्या गुणें | होत जातें ॥२५॥

नाना अवघड करणी केली | कोणीं देखिली ना

ऐकिली | विचित्र कळा समजली | पाहिजे सर्वें ॥२६॥

थोडें बहुत समजलें | पोटापुरती विद्या सिकलें |

प्राणी उगेंच गर्वे गेलें | मी ज्ञाता म्हणोनी ॥२७॥

ज्ञानी येक अंतरात्मा | सर्वामधें सर्वात्मा |

त्याचा कळावया महिमा | बुद्धि कैची ॥२८॥

सप्तकंचुक ब्रह्मांड | त्यांत सप्तकंचुक पिंड |

त्या पिंडामधें उदंड | प्राणी असती ॥२९॥

आपल्य देहांतील न कळे | मा तें अवघें कैचें

कळे | लोक होती उतावळे | अल्पज्ञानें ||३०||
 अनुरेणाऐसें जिनस | त्यांचे आम्ही विराट पुरुष |
 आमचें उदंडचि आयुष्य | त्यांच्या हिसेबें ||३१||
 त्यांच्या रिती त्यांचे दंडक | वर्तायाचे असती
 अनेक | जाणे सर्वहि कौतुक | ऐसा कैचा ||३२||
 धन्य परमेश्वराची करणी | अनुमानेना अंतः
 -करणीं | उगीच अहंतापापिणी | वेढा लावी ||३३||
 अहंता सांडून विवरणें | कित्येक देवाचे करणें |
 पाहातां मनुष्याचें जिणें | थोडें आहे ||३४||
 थोडें जिणें अर्धपुडी काया | गर्व करिती
 रडाया | शरीर आवघें पडाया | वेळ नाहीं ||३५||
 कुश्रीळ ठाई जन्मलें | आणि कुश्रीळ रसेंचि वाढलें |
 यास म्हणती थोरलें | कोण्या हिसेबें ||३६||
 कुश्रीळ आणि क्षणभंगुर | अखंड वेथा चिंतातुर |
 लोक उगेच म्हणती थोर | वेडपणें ||३७||
 कायामाया दों दिसांची | आदिअंतीं अवघी चीची |

झांकातापा करून उगीचि । थोरीव दाविती ॥३८॥

झांकिलें तरी उपंढर पडे । दुर्गंधी सुटे जिकडे तिकडे ।

जो कोणी विवेकें पवाडे । तोचि धन्य ॥३९॥

उगेंचि कासया तंडावें । मोडा अहंतेचें पुंडावें ।

विवेकें देवास धुंडावें । हें उत्तमोत्तम ॥४०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सूक्ष्मजीवनिरूपणनाम समास आठवा ॥ १५.८ ॥

दशक १५ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] निपटचि ८.१- अगदीच [२] अंतःकर्णपंचक ८.२-

अंतःकरण, मन, बुद्धी, चित्त, अहंकार, [३] कुंजर ८.४- हत्ती

[४] पाडे ८.७- त्या प्रमाणात [५] सुरंग, विरंग ८.१०-

चांगला, वाईट रंग [६] आहारभेदे, गुणभेदे ८.१२- आधी

'अहंकार' व 'देह' असे शब्द होते त्याचे 'आहार' व 'गुण' असे

शब्द नंतर लिहिले-इति देव [७] नवखंड ८.१५ -

भरतखंड, घृतखंड, रम्यखंड, द्रव्यमालखंड, केतुमालखंड,

हरिखंड, विधिमालखंड, हर्णखंड, सुवर्णखंड. [८]

सप्तसागर ८.१५- क्षारोदक, इक्षुरसोदक, सुरोदक, घृतोदक,
दधिमंडोदक, शुद्धोदक, क्षीरोदक. [९] पक्ष ८.१९- पंख,
[१०] सप्तकंचुक ८.२९- पंचभूते, अहंकार व महत्त्व अशी
सात आवरणे. [११] अर्धपुडी ८.३५- क्षणभंगुर, [१२] काया
माया ८.३८- शरीरसंपत्ति [१३] आदिअंती ८.३८- जन्ममृत्यू
च्यावेळी [१४] झांकातापा ८.३८- प्रेताला झाकूनपाकून
[१५] उपंढर ८.३९- उघटा पडतो, झाकून राहात नाही.

समास नववा : पिंडोत्पत्तिनिरूपण ॥ १५.९ ॥

॥ श्रीराम ॥ चौखाणीचे प्राणी असती | अवघे उदकेचि

वाढती | ऐसे होती आणी जाती | असंख्यात ॥१॥

तत्वांचें शरीर जालें | अंतरात्म्यासगट वळलें |

त्यांचें मूळ जों शोधिलें | तों उदकरूप ॥२॥

शरत्काळींचीं शरीरें | पीळपीळों झिरपती नीरें |

उभये रेतें येकत्रें | मिसळती रक्तीं ॥३॥

अन्नरस देहरस | रक्तेतें बांधे मूस |

रसद्वयें सावकास | वाढों लागे ॥४॥

वाढतां वाढतां वाढलें | कोमळाचें कठीण जालें |

पुढें उदक पैसावलें | नाना अवेवीं ||५||

संपूर्ण होतां बाहेरी पडे | भूमीस पडतां मग

तें रडे | अवघ्याचें अवघेंच घडे | ऐसें आहे ||६||

कुडी वाढे कुबुद्धि वाढे | मुळापासून अवघेंच घडे |

अवघेंचि मोडे आणी वाढे | देखतदेखतां ||७||

पुढें अवघियांचें शरीर | दिवसेंदिवस जालें

थोर | सुचों लागला विचार | कांहीं कांहीं ||८||

फळामधें बीज आलें | तेणें न्यायें तेथें जालें |

ऐकतां देखतां उमजलें | सकळ कांहीं ||९||

बीजें उदकें अंकुरती | उदक नस्तां उडोन जाती |

येके ठाई उदक माती | होतां बरें ||१०||

दोहीमध्ये असतां बीज | भिजोन अंकुर सहज |

वाढतां वाढतां पुढें रीझ | उदंड आहे ||११||

इकडे मुळ्या धावा घेती | तिकडे अग्रें हेलावती |

मुळें अग्रें द्विधा होती | बीजापासून ||१२||

मुळ्या चालिल्या पाताळीं | अग्रें धावतीं अंतराळीं |

नाना पत्रीं पुष्पीं फळीं | लगडलीं झाडें ||१३||

फळांवडिल सुमनें | सुमनांवडिल पानें |

पानांवडिल अनुसंधानें | काष्ठें आघवीं ||१४||

काष्ठांवडिल मुळया बारिक | मुळयांवडिल तें उदक |

उदक आळोन कौतुक | भूमंडळाचें ||१५||

याची ऐसी आहे प्रचिती | तेव्हां सकळांवडिल

जगती | जगतीवडिल मूर्ती | आपोनारायेणाची ||१६||

तयावडिल अग्निदेव | अग्निवडिल वायेदेव |

वायेदेवावडिल स्वभाव | अंतरात्म्यांचा ||१७||

सकळांवडिल अंतरात्मा | त्यासि नेणे तो दुरात्मा |

दुरात्मा म्हणिजे दुरी आत्मा | अंतरला तया ||१८||

जवळी असोन चुकलें | प्रत्ययास नाहीं सोकलें |

उगेंचि आलें आणी गेलें | देवाचकरितां ||१९||

म्हणौन सकळांवडिल देव | त्यासी होतां अनन्यभाव |

मग हे प्रकृतीचा स्वभाव | पालटों लागे ||२०||

करी आपुला व्यासंग | कदापी नव्हे ध्यानभंग |

बोलणें चालणें वेंग | पडोंच नेदी ||२१||

जें वडिलीं निर्माण केलें | तें पाहिजे पाहिलें |

काये काये वडिलीं केलें | कीती पाहावें ||२२||

तो वडिल जेथें चेतला | तोचि भाग्यपुरुष जाला |

अल्प चेतनें तयाला | अल्पभाग्य ||२३||

तया नारायेणाला मनीं | अखंड आठवावें ध्यानीं |

मग ते लक्ष्मी तयापासुनी | जाईल कोठें ||२४||

नारायेण असे विश्वीं | त्याची पूजा करीत जावी |

याकारणें तोषवावी | कोणीतरी काया ||२५||

उपासना शोधून पाहिली | तों ते विश्वपाळिती जाली |

न कळे लीळा परीक्षिली | न वचे कोणा ||२६||

देवाची लीळा देवेंविण | आणीक दुसरा पाहे कोण |

पाहणें तितुकें आपण | देवचि असे ||२७||

उपासना सकळां ठाई | आत्मराम कोठें नाहीं |

याकारणें ठाई ठाई | रामे आटोपिलें ||२८||

ऐसी माझी उपासना | आणितां नये अनुमाना |

नेऊन घाली निरंजना । पैलिकडे ॥२९॥

देवाकरितां कर्मे चालती । देवाकरितां उपासक होती ।

देवाकरितां ज्ञानी असती । कितियेक ॥३०॥

नाना शास्त्रें नाना मते । देवचि बोलिला समस्ते ।

नेमकांनेमक वेस्तावेस्ते । कर्मानुसार ॥३१॥

देवास अवघें लागे करावें । त्यांत घेऊं ये तितुकें

घ्यावें । अधिकारासारिखें चालावें । म्हणिजे बरें ॥३२॥

आवाहन विसर्जन । ऐसेंचि बोलिलें विधान ।

पूर्वपक्ष जाला येथून । सिद्धांत पुढें ॥३३॥

वेदांत सिद्धांत धादांत । प्रचित प्रमाण नेमस्त ।

पंचिकर्ण सांडून हित । वाक्यार्थ पाहावा ॥३४॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

पिंडोत्पत्तिनिरुपणनाम समास नववा ॥ १५.९ ॥

दशक १५ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मूस ९.४- गर्भाशय [२] कुडी ९.७- शरीर [३] रिझ
९.११- मौजमजा

[४] अनुसंधाने काष्ठे ९.१४- अनुक्रमाने लाकूड येते [५]
आपोनारायण ९.१६-जीवनब्रह्म, जलब्रह्म, [६] सकळां वडील
अंतरात्मा, त्यासी नेणे तो दुरात्मा ९.१८- सर्वाहून श्रेष्ठ जो
अंतरात्मा, त्यास जो जाणत नाही तो दुरात्मा होय.[७]
चेतला ९.२३- जागृत झाला [८] विश्वपाळिती जाली ९.२६
- सर्वत्र अंतरात्मा आहे म्हणून सर्वांचे मनोगत जाणून त्यांना
तोष वावे, याचे नांव उपासना. यावरून उपासना म्हणजे
विश्वाचा प्रति पाळ करणे होय.[९] नये अनुमाना ९.२९-
विश्वव्यापक अशा उपासनेचे अनुमान करता येत नाही.[१०]
नेमकांनेमक ९.३१- नियमित अनियमित [११] वेस्तावेस्ते
९.३१- चांगला वाईट,

समास दहावा : सिद्धांतनिरूपण ॥ १५.१० ॥

॥श्रीराम॥ गगनीं अवघेंचि होत जातें । गगनाऐसें
तगेना तें । निश्चळीं चंचळ नाना तें । येणेंचि न्यायें ॥१॥

अंधार दाटला बळें । वाटे गगन जालें काळें ।

रविकिर्णे तें पिवळें । सर्वेंचि वाटे ॥२॥

उदंड हिंव जेव्हां पडिले । गमे गगन थंड

जालें । उष्ण झळेनें वाळलें । ऐसें वाटे ॥३॥

ऐसें जें कांहीं वाटलें । तें तें जालें आणी गेलें ।

आकाशासारिखें तगलें । हें तों घडेना ॥४॥

उत्तम जाणीवेचा जिनस । समजोन पाहे सावकास ।

निराभास तें आकाश । भास मिथ्या ॥५॥

उदक पसरे वायो पसरे । आत्मा अत्यंतचि पसरे ।

तत्वे तत्व अवघेंचि पसरे । अंतर्यामीं ॥६॥

चळतें आणी चळेना तें । अंतरीं अवघेंच कळतें ।

विवरणेंचि निवळतें । प्राणीमात्रांसी ॥७॥

विवरतां विवरतां सेवटीं । निवृत्तिपदीं अखंड

भेटी | जालियानें तुटी | होणार नाहीं ॥८॥

जेथें ज्ञानाचें होतें विज्ञान | आणि मनाचें होतें

उन्मन | तत्त्वनिर्शनीं अनन्य | विवेकें होतें ॥९॥

वडिलांस शोधून पाहिलें | तों चंचळाचें निश्चळ

जालें | देवभक्तपण गेलें | तये ठाडें ॥१०॥

ठाव म्हणतां पदार्थ नाहीं | पदार्थमात्र मुळीं

नाहीं | जैसें तैसें बोलों कांहीं | कळावया ॥११॥

अज्ञानशक्ति निरसली | ज्ञानशक्ति मावळली |

वृत्तिसुन्यें कैसी जाली | स्थिती पाहा ॥१२॥

मुख्य शक्तिपात तो ऐसा | नाहीं चंचळाचा

वळसा | निवांतीं निवांत कैसा | निर्विकारी ॥१३॥

चंचळाचीं विकार बालटें | तें चंचळचि जेथें आटे |

चंचळ निश्चळ घनवटे | हें तों घडेना ॥१४॥

माहावाक्याचा विचारु | तेथें संन्याशास अधिकारु |

दैवीकृपेचा जो नरु | तोहि विवरोन पाहे ॥१५॥

संन्यासी म्हणिजे शडन्यासी | विचारवंत सर्व-

संन्यासी | आपली करणी आपणासी | निश्चयेसीं ||१६||

जगदीश वोळल्यावरी | तेथें कोण अनुमान करी |

आतां असो हें विचारी | विचार जाणती ||१७||

जे जे विचारी समजले | ते ते निःसंग होऊन गेले |

देहाभिमानी जे उरले | ते देहाभिमान रक्षिती ||१८||

लक्षीं बैसले अलक्ष | उडोन गेला पूर्वपक्ष |

हेतुरूपें अंतरसाक्ष | तोहि मावळला ||१९||

आकाश आणि पाताळ | दोनी नामें अंतराळ |

काठितां दृश्याचें चडळ | अखंड जालें ||२०||

तें तों अखंडचि आहे | मन उपाधी लक्षून

पाहे | उपाधीनिरासें साहे | शब्द कैसा ||२१||

शब्दपर कल्पनेपर | मनबुद्धिअगोचर |

विचारें पाहावा विचार | अंतर्यामीं ||२२||

पाहातां पाहातां कळों येतें | कळलें तितुकें वेर्थ

जातें | अवघड कैसें बोलावें तें | कोण्याप्रकारें ||२३||

वाक्यार्थवाच्यांश शोधिला | अलक्षीं लक्ष्यांश

बुडाला | पुढें समजोन बोला | कोणीतरी ||२४||

शाश्वतास शोधित गेला | तेणें ज्ञानी साच

जाला | विकार सांडून मिळाला | निर्विकारीं ||२५||

दुःस्वप्न उदंड देखिलें | जागें होतां लटिकें जालें |

पुन्हां जरी तें आठवलें | तरी तें मिथ्या ||२६||

प्रारब्धयोगें देह असे | असे अथवा नासे |

विचार अंतरीं बैसे | चळेना ऐसा ||२७||

बीज अग्नीनें भाजलें | त्याचें वाढणें खुंटलें |

ज्ञात्यास तैसे जालें | वासनाबीज ||२८||

विचारें निश्चळ जाली बुद्धि | बुद्धिपासीं कार्यसिद्धि |

पाहातां वडिलांची बुद्धि | निश्चळीं गेलीं ||२९||

निश्चळास ध्यातो तो निश्चळ | चंचळास ध्यातो तो

चंचळ | भूतांस ध्यातो तो केवळ | भूत होये ||३०||

जो पावला सेवटवरी | तयास हें कांहींच न करी |

अंतरनिष्ठा बाजीगरी | तैसी माया ||३१||

मिथ्या ऐसें कळों आलें | विचारानें सदृढ जालें |

अवघें भयेंचि उडालें | अकस्मात् ॥३२॥

उपासनेचें उत्तीर्ण व्हावें | भक्तजनें वाढवावें |

अंतरीं विवेकें उमजावें | सकळ कांहीं ॥३३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे सिद्धांतरूपणनाम

समास दहावा ॥१५.१०॥ दशक पंधरावा समाप्त ॥

दशक १५ समास १० मधील कठीण शब्दांचे/चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] तत्वे तत्व १०.६- एकंदर तत्त्वे [२] वडिलास शोधून पाहिले १०.१०-श्रेष्ठाचा/अंतरात्म्याचा शोध घेतला.[३] चंचळाची विकार बालटे १०.१४-सद्वस्तुच्या ठिकाणी चंचळ विकाराचा आळ आला आहे. बालटे = आळ [४] संन्यासी १०.१६- षट् (६विकारांचा)गोष्टींचा त्याग करणारे संन्यासी [५] हेतुरूप अंतर्साक्ष तोहि मावळला १०.१९- हेतुरूप म्हणजे जाणण्याची इच्छा धरून असलेला अंतरात्मा जो,तो मावळला म्हणजे जीवाशिवाचे ऐक्य झाले. [६] चडळ १०.२०- पडदा [७] शब्दपर कल्पनेपर १०.२२- शब्दातीत, कल्पनातीत [८] शाश्वतास शोधीत गेला, तेणे ज्ञानी साच जाला १०.२५- शाश्वताचा शोध घेता घेता शोध घेणाराच ज्ञानी सत्य-स्वरूप होतो [९] भूते होये १०.३०- जो केवळ पंचतत्वाचंच ध्यान करतो तो पंचतत्वात्मक होतो, त्याचा पुनर्जन्म होतो असा सिद्धांत.

॥ दशक सोळावा :

सप्ततिन्वय ॥ १६.० ॥

दशक १६ समास १ : वाल्मीकस्तवननिरुपण

समास पहिला : वाल्मीकस्तवननिरुपण ॥ १६.१ ॥

॥श्रीराम॥ धन्य धन्य तो वाल्मीक | ऋषीमाजी

पुण्यश्लोक | जयाचेन हा त्रैलोक्य | पावन जाला ॥१॥

भविष्य आणी शतकोटी | हें तों नाहीं देखिलें

दृष्टीं | धांडोळितां सकळ सृष्टि | श्रुत नव्हे ॥२॥

भविष्याचें येक वचन | कदाचित जालें प्रमाण |

तरी आश्चर्य मानिती जन | भूमंडळीचे ॥३॥

नसतां रघुनाथ अवतार | नाहीं पाहिला शास्त्राधार |

रामकथेचा विस्तार | विस्तारिला जेणें ॥४॥

ऐसा जयाचा वाग्विळास | ऐकोन संतोषला महेश |

मग विभागिलें त्रयलोक्यास | शतकोटी रामायेण ॥५॥

ज्याचें कवित्व शंकरें पाहिलें | इतरां न वचे अनु-

मानलें | रामउपासकांसी जालें | परम समाधान ॥६॥

ऋषी होते थोर थोर | बहुतीं केला कवित्वविचार |

परी वाल्मीकासारिखा कवेश्वर | न भूतो न भविष्यति ॥७॥

पूर्वीं केली दृष्ट कर्मे | परी पावन जाला रामनामें |

नाम जपतां दृढ नेमें | पुण्यें सीमा सांडिली ||८||

उफराटे नाम म्हणतां वाचें | पर्वत फुटले पापाचे |

ध्वज उभारले पुण्याचे | ब्रह्मांडावरुते ||९||

वाल्मीके जेथें तप केलें | तें वन पुण्यपावन जालें |

शुष्क काष्ठीं अंकुर फुटले | तपोबळें जयाच्या ||१०||

पूर्वीं होता वाल्हाकोळी | जीवघातकी भूमंडळीं |

तोचि वंदिजे सकळीं | विबुधीं आणि ऋषेश्वरीं ||११||

उपरति आणि अनुताप | तेथें कैचें उरेल पाप |

देह्यांततपें पुण्यरूप | दुसरा जन्म जाला ||१२||

अनुतापें आसन घातलें | देह्याचें वारुळ जालें |

तेंचि नाम पुढें पडिलें | वाल्मीक ऐसें ||१३||

वारुळास वाल्मीक बोलिजे | म्हणोनि वाल्मीक नाम

साजे | जयाच्या तीव्र तपें झिजे | हृदये तापसाचें ||१४||

जो तापसांमाजीं श्रेष्ठ | जो कवेश्वरांमधें

वरिष्ठ | जयाचें बोलणें पष्ट | निश्चयाचें ||१५||

जो निष्ठावंताचें मंडण | रघुनाथभक्तीचें भूषण |

ज्याची धारणा असाधारण | साधकां सदृढ करी ||१६||

धन्य वाल्मीक ऋषेश्वर | समर्थाचा कवेश्वर |

तयासी माझा नमस्कार | साष्टांगभावेन ||१७||

वाल्मीक ऋषी बोलिला नसता | तरी आम्हांसी कैची

रामकथा | म्हणोनियां समर्था | काय म्हणोनी वर्णावेन ||१८||

रघुनाथकीर्ति प्रगट केली | तेणें तयाची महिमा

वाढली | भक्तमंडळी सुखी जाली | श्रवणमात्रें ||१९||

आपुला काळ सार्थक केला | रघुनाथकीर्तीमधें

बुडाला | भूमंडळीं उद्धरिला | बहुत लोक ||२०||

रघुनाथभक्त थोर थोर | महिमा जयांचा अपार |

त्या समस्तांचा किंकर | रामदास म्हणे ||२१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

वाल्मीकस्तवननिरूपणनाम समास पहिला || १६.१ ||

दशक १६ समास १ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सप्ततिन्वय १६.०- सप्तसप्ति म्हणजे सूर्य आणि अन्वय म्हणजे वंश. तेव्हां सप्तसप्त्यन्वय म्हणजे सूर्यवंश.सप्ततिन्वय

हे त्याचं लघुरूप. या दशकाची सुरुवात सूर्यवंशी प्रभूश्रीराम यांचा चरित्रलेखक वाल्मीक ऋषिच्या वंदनाने करून क्रमाने सूर्य, पृथ्वी, आप, तेज, वायु इत्यादींचे वर्णन केले आहे. [२]

विबुधी १.११- विद्वान [३] उपरति आणि अनुताप, तेथे कैचे उरेल पाप १.१२- ज्याला उपरति, पश्चाताप झाला त्याचे पाप कसे शिल्लक राहिल? [४] देह्यांत तपे १.१२- देहाचा अंत होईतो तप केले. [५] हृदय १.१५- अंतःकरण [६] मंडण १.१६.-अलंकार.

दशक १६ समास २ : सूर्यस्तवननिरुपण

समास दुसरा : सूर्यस्तवननिरुपण ॥ १६.२ ॥

॥श्रीराम॥ धन्य धन्य हा सूर्यवौंश । सकळ वौंशामधें

विशेष । मार्तंडमंडळाचा प्रकाश । फांकला भूमंडळीं ॥१॥

सोमाआंगीं आहे लांछन । पक्षा येका होय क्षीण ।

रविकिर्ण फांकता आपण । कळाहीन होये ॥२॥

याकारणें सूर्यापुढें । दुसरी साम्यता न घडे ।

जयाच्या प्रकाशें उजेडे । प्राणीमात्रांसी ॥३॥

नाना धर्म नाना कर्में । उत्तमें मध्यमें अद्धमें ।

सुगमें दुर्गमें नित्य नेमें । सृष्टीमधें चालती ॥४॥

वेदशास्त्रें आणी पुराणें । मंत्र यंत्र नाना साधनें ।

संध्या स्नान पूजाविधानें । सूर्येविण बापुडीं ॥५॥

नाना योग नाना मतें । पाहों जातां असंख्यातें ।

जाती आपुलाल्या पंथें । सूर्यउदय जालियां ॥६॥

प्रपंचिक अथवा परमार्थिक । कार्य करणें कोणी-

येक | दिवसेंविण निरार्थक | सार्थक नव्हे ॥७॥

सूर्याचें अधिष्ठान डोळे | डोळे नसतां सर्व

आंधळे | याकारणें कांहींच न चले | सूर्येविण ॥८॥

म्हणाल अंध कवित्वें करिती | तरी हेही सूर्याचीच गती |

थंड जालियां आपुली मती | मग मतिप्रकाश कैचा ॥९॥

उष्णप्रकाश तो सूर्याचा | शीतप्रकाश तो चंद्राचा |

उष्णत्व नस्तां देहाचा | घात होये ॥१०॥

याकारणें सूर्येविण | सहसा न चले कारण |

श्रोते तुम्ही विचक्षण | शोधून पाहा ॥११॥

हरिहरांच्या अवतारमूर्ती | शिवशक्तीच्या अनंत

वेक्ती | यापूर्वी होता गभस्ती | आतांही आहे ॥१२॥

जितुके संसारासी आले | तितुके सूर्याखालें वर्तले |

अंती देहे त्यागून गेले | प्रभाकरादेखतां ॥१३॥

चंद्र ऐलीकडे जाला | क्षीरसागरीं मथून काढिला |

चौदा रत्नांमधें आला | बंधु लक्षुमीचा ॥१४॥

विश्वचक्षु हा भास्कर | ऐसें जाणती लाहानथोर |

याकारणें दिवाकर | श्रेष्ठाहून श्रेष्ठ ॥१५॥

अपार नभमार्ग क्रमणें | ऐसेंचि प्रत्यहीं येणें जाणें |

या लोकोपकाराकारणें | आज्ञा समर्थाची ॥१६॥

दिवस नस्तां अंधकार | सर्वांसी नकळे सारासार |

दिवसेंविण तश्कर | कां दिवाभीत पक्षी ॥१७॥

सूर्यापुढें आणिक दुसरें | कोणा *आणाव

सामोरें | तेजोरासी निधरिं | उपमेरहित ॥१८॥

ऐसा हा सविता सकळांचा | पूर्वज होय रघुनाथाचा |

अगाध महिमा मानवी वाचा | काये म्हणोनि वर्णावी ॥१९॥

रघुनाथवौंश पूर्वापर | येकाहूनि येक थोर |

मज मतिमंदास हा विचार | काये कळे ॥२०॥

रघुनाथाचा समुदाव | तेथें गुंतला अंतर्भाव |

म्हणोनि वर्णितां महत्व | वाग्दुर्बळ मी ॥२१॥

सकळ दोषाचा परिहार | करितां सूर्यास नमस्कार |

स्फूर्ति वाढे निरंतर | सूर्यदर्शन घेतां ॥२२॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

सूर्यस्तवननिरुपणनाम समास दुसरा ॥ १६.२ ॥

दशक १६ समास २ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] मार्तंडमंडळ २.१- सूर्यमंडळ [२] सोमाआंगी २.२-
 चंद्रबिंबावर [३] पक्षा येका २.२- एका पंधरवड्यात [४]
 कळाहीन २.२- निस्तेज [५] मतिप्रकाश २.९-बुद्धीचे तेज
 [६] गभस्ती २.१२- प्रभाकर,सविता,सूर्य [७] दिवाभीत
 २.१७- दिवसा प्रकाशाला घाबरणारे अर्थात घुबड. [८]
 कोणा *आणावं सामोरे २.१८-(सूर्याशिवाय) दुसऱ्या
 कोणाला डोळ्यां समोर आणता येईल?(पाठभेद-
 आणावे).[९] अंतर्भाव २.२१- अंतरंग.

दशक १६ समास ३ : पृथ्वीस्तवननिरूपण

समास तिसरा : पृथ्वीस्तवननिरूपण ॥ १६.३ ॥

॥श्रीराम॥ धन्य धन्य हे वसुमती । इचा महिमा सांगों

किती । प्राणीमात्र तितुके राहाती । तिच्या आधारे ॥१॥

अंतरिक्ष राहाती जीव । तोहि पृथ्वीचा स्वभाव ।

देह जड नस्तां जीव । कैसे तगती ॥२॥

जाळिती पोळिती कुदळिती । नांगरिती उकरिती खाणती ।

मळ मूत्र तिजवरी करिती । आणी वमन ॥३॥

नासकें कुजकें जर्जर । पृथ्वीविण कैचि थार ।

देह्यांतकाळीं शरीर । तिजवरी पडे ॥४॥

बरें वाईट सकळ कांहीं । पृथ्वीविण थार नाहीं ।

नाना धातु द्रव्य तेंही । भूमीचे पोटीं ॥५॥

येकास येक संहारिती । प्राणी भूमीवरी

असती । भूमी सांडून जाती । कोणीकडे ॥६॥

गड कोठ पुरें पट्टणें । नाना देश कळती

अटणें | देव दानव मानव राहाणें | पृथ्वीवरी ॥७॥

नाना रत्नें हिरे परीस | नाना धातु द्रव्यांश |

गुप्त प्रगट कराव्यास | पृथ्वीविण नाहीं ॥८॥

मेरुमांदार हिमाचळ | नाना अष्टकुळाचळ |

नाना पक्षी मछ व्याळ | भूमंडळीं ॥९॥

नाना समुद्रापैलीकडे | भोंवतें आवर्णोदकाचें

कडें | असंभाव्य तुटले कडे | भूमंडळाचे ॥१०॥

त्यामधें गुप्त विवरें | लाहानथोरें अपारें |

तेथें निबिड अंधकारें | वस्ती कीजे ॥११॥

आवर्णोदक तें अपार | त्याचा कोण जाणे पार |

उदंड दाटले जळचर | असंभाव्य मोठे ॥१२॥

त्या जीवनास आधार पवन | निबिड दाट आणी

घन | फुटों शकेना जीवन | कोणेकडे ॥१३॥

त्या प्रभंजनासी आधार | कठिणपणें अहंकार |

ऐसा त्या भूगोळाचा पार | कोण जाणे ॥१४॥

नाना पदार्थांच्या खाणी | धातुरत्नांच्या दाटणी |

कल्पतरु चिंतामणी | अमृतकुंडें ||१५||

नाना दीपें नाना खंडें | वसती उद्वसें उदंडें |

तेथें नाना जीवनाचीं बंडें | वेगळालीं ||१६||

मेरुभोंवते कडे कापले | असंभाव्य कडोसें पडिलें |

निबिड तरु लागले | नाना जिनसी ||१७||

त्यासन्निध लोकालोक | जेथें सूर्याचें फिरे चाक |

चंद्रादि द्रोणाद्रि मैनाक | माहां गिरी ||१८||

नाना देशीं पाषाणभेद | नाना जिनसी मृत्तिकाभेद |

नाना विभूति छंद बंद | नाना खाणी ||१९||

बहुरत्न हे वसुंधरा | ऐसा पदार्थ कैचा दुसरा |

अफाट पडिलें सैरावैरा | जिकडेतिकडे ||२०||

अवधी पृथ्वी फिरोन पाहे | ऐसा प्राणी कोण

आहे | दुजी तुळणा न साहे | धरणीविषीं ||२१||

नाना वल्ली नाना पिकें | देशोदेशी अनेकें |

पाहों जातां सारिख्या सारिखें | येकहि नाहीं ||२२||

स्वर्ग मृत्य आणी पाताळें | अपूर्व रचिलीं तीन ताळें |

पाताळलोकीं माहां व्याळें | वस्ती कीजे ॥२३॥

नाना वल्ली बीजांची खाणी | ते हे विशाळ धरणी |

अभिनव कर्त्याची करणी | होऊन गेली ॥२४॥

गड कोठ नाना नगरें | पुरें पट्टणें मनोहरें |

सकळां ठाई जगदेश्वरें | वस्ती कीजे ॥२५॥

माहां बळी होऊन गेले | पृथ्वीवरी चौताळले |

सामर्थ्ये निराळे राहिले | हें तों घडेना ॥२६॥

असंभाव्य हे जगती | जीव कितीयेक जाती |

नाना अवतारपंगती | भूमंडळावरी ॥२७॥

सध्यां रोकडे प्रमाण | कांहीं करावा नलगे अनुमान |

नाना प्रकारीचें जीवन | पृथ्वीचेनि आधारें ॥२८॥

कित्तेक भूमी माझी म्हणती | सेवटीं आपणचि मरोन

जाती | कित्तेक काळ होतां जगती | जैसी तैसी ॥२९॥

ऐसा पृथ्वीचा महिमा | दुसरी काये द्यावी उपमा |

ब्रह्मादिकांपासुनी आम्हां | आश्रयोचि आहे ॥३०॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

पृथ्वीस्तवननिरुपणनाम समास तिसरा ॥ १६.३ ॥

दशक १६ समास ३ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] वसुमती ३.१-अवनी, धरती, [२] अटणे ३.७- फिरण्यामुळे, पर्यटनाने [३] व्याळ ३.९- सर्प [४] अष्ट कुलाचल ३.९- सात प्रसिद्ध कुलाचल आहेत- महेंद्रो मलयः सह्यः शक्तिमान् मधमादनः । विंध्यश्च पारियात्रश्च सप्तैते कुलपर्वतः ॥ यात मेरुमांदार हिमाचल हे एक कुलाचल समजून व ते मिळवून आठ केले असे वाटते. [५] कठीणपणे अहंकार ३.१४- तमोगुणापसून पंचतत्त्वे झाली, अहंकार हाच तमोगुण; तो कठीण आहे. कठीण म्हणजे अज्ञानमूलक. [६] दाटणी ३.१५- दाटी [७] उद्वसे ३.१६- ओसाड [८] कडोसे ३.१७- कवडसे, अंधारी जागा [९] लोकालोक, जेथे सूर्याचे फिरे चाक ३.१८- लोकालोक पर्वता पासून सूर्याचा रथ परत फिरतो. दक्षिणायन सुरु होते असा अर्थ होतो. [१०] विभूति छंदबंद ३.१९- विभूति म्हणजे राख, रक्षा, द्रव्य; 'छंदबंद' म्हणजे 'गुप्त ठेवा' होय.

दशक १६ समास ४ : आपनिरूपण

समास चवथा : आपनिरूपण ॥ १६.४ ॥

॥श्रीराम॥ आतां सकळांचे जन्मस्थान | सकळ जीवांचे

जीवन | जयास आपोनारायेण | ऐसें बोलिजे ॥१॥

पृथ्वीस आधार आवर्णोदक | सप्तसिंधूचें सिंधोदक |

नाना मेघीचें मेघोदक | भूमंडळीं चालिलें ॥२॥

नाना नद्या नाना देसीं | वाहात मिळाल्या सागरासी |

लाहानथोर पुण्यरासी | अगाध महिमे ॥३॥

नद्या पर्वतींहून कोंसळल्या | नाना सांकडिमधें

रिचवल्या | धबाबां खळाळां चालिल्या | असंभाव्य ॥४॥

कूप बावी सरोवरें | उदंड तळीं थोरथोरें |

निर्मळें उचंबळती नीरें | नाना देसीं ॥५॥

गायेमुखें पाट जाती | नाना कालवे वाहती |

नाना झऱ्या झिरपती | झरती नीरें ॥६॥

डुरें विहीरें पाझर | पर्वत फुटोन वाहे नीर |

ऐसे उदकाचे प्रकार | भूमंडळीं ॥७॥

जितुके गिरी तितुक्या धारा | कोंसळती भयंकरा |

पाभळ वाहाळा अपारा | उकळया सांडिती ॥८॥

भूमंडळीचें जळ आघवें | किती म्हणोनि सांगावें |

नाना कारंजीं आणावें | बांधोनी पाणी ॥९॥

डोहो डबके खबाडीं टांकीं | नाना गिरिकंदरीं

अनेकीं | नाना जळें नाना लोकीं | वेगळालीं ॥१०॥

तीर्थे येकाहून येक | माहां पवित्र पुण्यदायक |

अगाध महिमा शास्त्रकारक | बोलोनि गेले ॥११॥

नाना तीर्थांची पुण्योदके | नाना स्थळोस्थळीं

सीतळोदके | तैसींच नाना उष्णोदके | ठाई ठाई ॥१२॥

नाना वल्लीमधें जीवन | नाना फळीं फुलीं जीवन |

नाना कंदीं मुळीं जीवन | गुणकारके ॥१३॥

क्षीरोदके सिंधोदके | विषोदके पीयूषोदके |

नाना स्थळांतरीं उदके | नाना गुणाचीं ॥१४॥

नाना युक्षदंडाचे रस | नाना फळांचे नाना रस |

नाना प्रकारीचे गोरस | मद पारा गुळत्र ॥१५॥

नाना मुक्तांफळांचें पाणी | नाना रत्नी तळपें पाणी |

नाना शस्त्रामधें पाणी | नाना गुणाचें ॥१६॥

शुक्लीत श्रोणीत लाळ मूत्र स्वेद | नाना उदकाचे नाना

भेद | विवरोन पाहातां विशद | होत जातें ॥१७॥

उदकाचे देह केवळ | उदकाचेंचि भूमंडळ |

चंद्रमंडळ सूर्यमंडळ | उदकाकरितां ॥१८॥

क्षारसिंधु क्षीरसिंधु | सुरासिंधु आज्यसिंधु |

दधिसिंधु युक्षरसिंधु | शुद्धसिंधु उदकाचा ॥१९॥

ऐसें उदक विस्तारलें | मुळापासून सेवटा आलें |

मधेहि ठाई ठाई उमटलें | ठाई ठाई गुप्त ॥२०॥

जे जे बीजीं मिश्रीत जालें | तो तो स्वाद घेऊन

उठिलें | उसामधें गोडीस आलें | परम सुंदर ॥२१॥

उदकाचें बांधा हें शरीर | उदकचि पाहिजे तदनंतर |

उदकाचा*उत्पत्तिविस्तार | किती म्हणोनि सांगावा ॥२२॥

उदक तारक उदक मारक | उदक नाना सौख्यदायक |

पाहातां उदकाचा विवेक | अलोलीक आहे ॥२३॥

भूमंडळीं धांवे नीर | नाना ध्वनी त्या सुंदर |

धबाबां धबाबां थोर | रिचवती धारा ||२४||

ठाईं ठाईं डोहो तुंबती | विशाळ तळीं डबाबिती |

चबाबिती थबाबिती | कालवे पाट ||२५||

येकि पालथ्या गंगा वाहाती | उदकें सन्निधचि

असती | खळखळां* झरे वाहाती | भूमीचे पोटीं ||२६||

भूमीगर्भीं डोहो भरलें | कोण्ही देखिले ना ऐकिले |

ठाईं ठाईं झोवीरे जाले | विदुल्यतांचे ||२७||

पृथ्वीतळीं पाणी भरलें | पृथ्वीमधें पाणी खेळे |

पृथ्वीवरी प्रगटलें | उदंड पाणी ||२८||

स्वर्गमृत्यपाताळीं | येक नदी तीन ताळीं |

मेघोदक अंतराळीं | वृष्टी करी ||२९||

पृथ्वीचें मूळ जीवन | जीवनाचें मूळ दहन |

दहनाचें मूळ पवन | थोराहून थोर ||३०||

त्याहून थोर परमेश्वर | महद्भूतांचा विचार |

त्याहून थोर परात्पर | परब्रह्म जाणावें ||३१||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

आपनिरूपणनाम समास चवथा || १६.४ ||

दशक १६ समास ४ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] सप्तसिंधू ४.२- सात नद्या [२] सांकडी ४.४- कडेकपारी

[३] कूप, बावी ४.५- विहिर [४] डुरे ४.७-

,डहुरे,आड,कुवे,लहान विहिर [५] पाभळ वाहाळा ४.८-

झरा,ओहोळ,जमीनीतील फवारे / जिव्हाळं [६] डोहो,डबके

खबाडी ४.१०- डोह,डबकी,लहान

पाणटांकी,जलस्रोत/साठे[७] गुळत्र ४.१५- राब-काकवी-

गुळवणी[८] शुक्लीत ४.१७- वीर्य[९] श्रोणीत ४.१७- रक्त

[१०] क्षारसिंधु क्षीरसिंधु ४.१९- असे हे सप्तसिंधू

[११] उदकाचा उत्पत्ति विस्तार ४.२२-जीवनामुळें वाढत

जाणारी उत्पत्ति,पाठभेद:उदकचि उत्पत्तिविस्तार [१२

]खळखळां ४.२६- झुळुझुळू, पाठभेद: खळाळां [१३]

झोविरे ४.२७- झरे(या समासात अनेक

समुद्र,झरे,ओहळ,पारा,मध,रक्त,वीर्य, देह,इ.चा उल्लेख

करुन या सर्वात विविध रुपात 'आप' असते हे सांगितले

आहे).(श्रीसमर्थांनी हे सर्व कथन करण्यासाठी सर्वप्रकारच्या

वेद,गीता, उपनिषदे, पुराणे इ.आधार घेतला आहे.त्यामुळे

आजच्या वैज्ञानिक प्रगतिच्या दृष्टिकोनातून या माहितीकडे

पाहाता येत नाही. किंबहुना मनुष्य प्राण्याचे प्रापंचिक

जीवन अर्थात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय जीवन या

आधारे निर्धास्त कसं होईल इकडे श्रीसमर्थांचं जास्त लक्ष

होतं हे आपण लक्षात घेणं जरूर आहे. यासाठी त्यांनी

जीवनाच्या सर्वांगाना स्पर्श करणाऱ्या जास्तीत जास्त

विषयांचा उहापोह साध्या व सोप्या शब्दात करुन ते
सर्वसामान्यांना उपलब्ध करुन दिले हे खूप महत्वाचं आहे.
आणि याच दृष्टिने आपण त्यांच्या अमूल्य अशा या
आध्यात्मिक साहित्यसंपदेकडे पाहून आपली प्रापंचिक व
आध्यात्मिक उन्नति करुन घेऊं या.- स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी)

दशक १६ समास ५ : अग्निनिरूपण

समास पांचवा : अग्निनिरूपण ॥ १६.५ ॥

॥श्रीराम॥ धन्य धन्य हा वैश्वानरु । होये रघुनाथाचा
श्वशुरु । विश्वव्यापक विश्वंभरु । पिता जानकीचा ॥१॥

ज्याच्या मुखें भगवंत भोक्ता । जो ऋषीचा फळ-

दाता । तमहिमरोगहर्ता । भर्ता विश्वजनाचा ॥२॥

नाना वर्ण नाना भेद । जीवमात्रांस अभेद ।

अभेद आणी परम शुद्ध । ब्रह्मादिकासी ॥३॥

अग्नीकरितां सृष्टी चाले । अग्नीकरितां लोक धाले ।

अग्नीकरितां सकळ ज्याले । लाहानथोर ॥४॥

अग्नीनें आळलें भूमंडळ । लोकांस राहाव्या जालें

स्थळ । दीप दीपिका नाना ज्वाळ । जेथें तेथें ॥५॥

पोटामधें जठराग्नी । तेणें क्षुधा लागे जनीं ।

अग्नीकरितां भोजनीं । रुची येते ॥६॥

अग्नी सर्वांगीं व्यापक । उष्णें राहे कोणी येक ।

उष्ण नस्तां सकळ लोक । मरोन जाती ॥७॥

आधीं अग्नी मंद होतो । पुढें प्राणी तो नासतो ।

ऐसा हा अनुभव येतो | प्राणिमात्रांसी ॥८॥
 असतां अग्नीचें बळ | शत्रु जिंके तात्काळ |
 अग्नी आहे तावत्काळ | जिणें आहे ॥९॥
 नाना रस निर्माण जाले | अग्नीकरितां निपजेले |
 माहांरोगी आरोग्य जाले | निमिषमात्रें ॥१०॥
 सूर्य सकळांहून विशेष | सूर्याउपरी अग्नीप्रकाश |
 रात्रभागीं लोक अग्नीस | साहें करिती ॥११॥
 अंत्येजगृहींचा अग्नी आणिला | त्यास दोष नाहीं
 बोलिला | सकळां गृहीं पवित्र जाला | वैश्वानरु ॥१२॥
 अग्नीहोत्र नाना याग | अग्नीकरितां होती सांग |
 अग्नी त्रुप्त होतां मग | सुप्रसन्न होतो ॥१३॥
 देव दानव मानव | अग्नीकरितां चाले सर्व |
 सकळ जनासी उपाव | अग्नी आहे ॥१४॥
 लग्नें करिती थोर थोर | नाना दारूचा प्रकार |
 भूमंडळीं यात्रा थोर | दारूनें शोभती ॥१५॥
 नाना लोक रोगी होती | उष्ण औशधें सेविती |

तेणे लोक आरोग्य होती | वन्हीकरितां ॥१६॥

ब्राह्मणास तनुमनु | सूर्यदेव हुताशनु |

येतद्विषइं अनुमानु | कांहींच नाहीं ॥१७॥

लोकामधें जठरानळु | सागरीं आहे वडवानळु |

भूगोळाबाहेर आवर्णानळु | शिवनेत्रीं विदुल्यता ॥१८॥

कुपीपासून अग्नी होतो | उंचदर्पणीं अग्नी

निघतो | काष्ठमथनी प्रगटतो | चकमकेनें ॥१९॥

अग्नी सकळां ठाई आहे | कठीण घिसणीं प्रगट

होये | आग्यासर्पें दग्ध होये | गिरीकंदरें ॥२०॥

अग्नीकरितां नाना उपाये | अग्नीकरीतां नाना

अपाये | विवेकेंविण सकळ होये | निरार्थक ॥२१॥

भूमंडळीं लाहानथोर | सकळांस वन्हीचा आधार |

अग्नीमुखें परमेश्वर | संतुष्ट होये ॥२२॥

ऐसा अग्नीचा महिमा | बोलिजे तितुकी उणी उपमा |

उत्तरोत्तर अगाध महिमा | अग्नीपुरुषाचा ॥२३॥

जीत असतां सुखी करी | मेल्यां प्रेत भस्म करी |

सर्वभक्षकु त्याची थोरी | काये म्हणोनी सांगावी ||२४||

सकळ सृष्टीचा संहार | प्रळय करी वैश्वानर |

वैश्वानरें पदार्थमात्र | कांहींच उरेना ||२५||

नाना होम उदंड करिती | घरोघरीं वैशदेव चालती |

नाना क्षेत्रीं दीप जळती | देवापासीं ||२६||

दीपाराधनें निलांजनें | देव वोवाळिजे जनें |

खरें खोटें निवडणें | दिव्य होतां ||२७||

अष्टधा प्रकृती लोक तिन्ही | सकळ व्यापून राहिला वन्ही |

अगाध महिमा वदनीं | किती म्हणोनि बोलावा ||२८||

च्यारी श्रृंगें त्रिपदीं जात | दोनी शिरें सप्त हात |

ऐसा बोलिला शास्त्रार्थ | प्रचितीविण ||२९||

ऐसा वन्ही उष्णमूर्ती | तो मी बोलिलों येथामती |

न्यूनपूर्ण क्षमा श्रोतीं | केलें पाहिजे ||३०||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

अग्निनिरूपणनाम समास पांचवा || १६.५ ||

दशक १६ समास ५ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] धन्य हा वैश्वानरु होये रघुनाथाचा श्वशुरु ,विश्व व्यापक विश्वंभरु पिता जानकीचा ५.१- रघुनाथाचा सासरा हा वैश्वानर असून तो विश्वव्यापक विश्वंभर आहे, तसेच जानकीचा पिताही आहे.(सीता हरणापूर्वी तिला अग्निच्या स्वाधीन केले आणि भासमय सीता रावणास सामोरी गेली अशी कथा आहे.) [२] भर्ता ५.२-पालनहार [३] कुपीपासून अग्नी होतो, उंचदर्पणी अग्नी निघतो ५.१९- काचभिंगा तून अग्नी निर्माण होतो, तसेच तो बहिर्गोल आरशातून पण निर्माण होतो. [४] च्यारी शृंगे त्रिपदी जात, दोनी शिरे सप्त हात ५.२९- अग्नीला ४ शिंगे ३ पाय २ शिरे व ७ हात आहेत.(४ शिंगे -धर्म,अर्थ,काम,मोक्ष; ३पाय- कर्म,उपासना,ज्ञान; २ शिरे- प्रवृत्ती,निवृत्ती; ७ हात-भूः भुवः स्वः आदी सात- मांडुक्य उपनिषद)

दशक १६ समास ६ : वायोस्तवननिरूपण

समास सहावा : वायोस्तवननिरूपण ॥ १६.६ ॥

॥श्रीराम॥ धन्य धन्य हा वायदेव । याचा विचित्र
 स्वभाव । वायोकरितां सकळ जीव । वर्तती जनीं ॥१॥
 वायोकरितां श्वासोश्वास । नाना विद्यांचा अभ्यास ।
 वायोकरितां शरीरास । चळण घडे ॥२॥
 चळण वळण प्रासारण । निरोधन आणी आकोचन ।
 प्राण अपान व्यान उदान । समान वायु ॥३॥
 नाग कूर्म कर्कश वायो । देवदत्त धनंजयो ।
 ऐसे हे वायोचे स्वभावो । उदंड असती ॥४॥
 वायो ब्रह्मांडीं प्रगटला । ब्रह्मांडदेवतांस पुरवला ।
 तेथुनी पिंडी प्रगटला । नाना गुणें ॥५॥
 स्वर्गलोकीं सकळ देव । तैसेचि पुरुषार्थी दानव ।
 मृत्यलोकींचे मानव । विख्यात राजे ॥६॥
 नरदेहीं नाना भेदे । अनंत भेदाचीं श्वापदें ।
 वनचरें जळचरें आनदें । क्रीडा करिती ॥७॥
 त्या समस्तांमधें वायु खेळे । खेचरकुळ अवघें

चळे | उठती वन्हीचे उबाळे | वायोकरितां ॥८॥
 वायो मेघाचें भरण भरी | सर्वेच पिटून परतें
 सारी | वायो ऐसा कारबारी | दुसरा नाहीं ॥९॥
 परी ते आत्मयाची सत्ता | वर्ते शरीरीं तत्वता |
 परी व्यापकपणें या समर्था | तुळणा नाहीं ॥१०॥
 गिरीहून दाट फौजा | मेघ उठिले लोककाजा |
 गर्जगर्जो तडक विजा | वायोबळें ॥११॥
 चंद्र सूर्य नक्षत्रमाळा | ग्रहमंडळें मेघमाळा |
 ये ब्रह्मांडीं नाना कळा | वायोकरितां ॥१२॥
 येकवटलें तें निवडेना | कालवलें तें वेगळें होयेना |
 तैसें हे बेंचाड नाना | केवी कळे ॥१३॥
 वायो सुटे सरारां | असंभाव्य पडतीगारा |
 तैसे जीव हे नीरा- | सरिसे पडती ॥१४॥
 वायुरूपें कमळकळा | तोचि आधार जळा |
 तथा जळाच्या आधारें भूगोळा | शेषें धरिलें ॥१५॥
 शेषास पवनाचा आहार | आहारें फुगे शरीर |

तरी मग घेतला भार | भूमंडळाचा ॥१६॥

माहाकूर्माचें शरीर भलें | नेणों ब्रह्मांड पालथें

घातलें | येवढें शरीर तें राहिलें | वायोचेनि ॥१७॥

वाराहें आपुलें दंतीं | पृथ्वी धरिली होती |

तयाची येवढी शक्ती | वायुबळें ॥१८॥

ब्रह्मा विष्णु महेश्वर | चौथा आपण जगदेश्वर |

वायोस्वरूप विचार | विवेकी जाणती ॥१९॥

तेतिस कोटी सुरवर | अठ्यासि सहस्र ऋषेश्वर |

सिद्ध योगी भारेंभार | वायोकरितां ॥२०॥

नव कोटी कात्यायणी | छपन कोटी च्यामुंडिणी |

औट कोटी भूतखाणी | वायोरूपें ॥२१॥

भूतें देवतें नाना शक्ती | वायोरूप त्यांच्या वेक्ती |

नाना जीव नेणों किती | भूमंडळीं ॥२२॥

पिंडीं ब्रह्मांडीं पुरवला | बाहेर कंचुकास गेला |

सकळां ठाई पुरवला | समर्थ वायु ॥२३॥

ऐसा हा समर्थ पवन | हनुमंत जयाचा नंदन |

रघुनाथस्मरणीं तनमन | हनुमंताचें ॥२४॥

हनुमंत वायोचा प्रसिद्ध | पित्यापुत्रांस नाही भेद |

म्हणोनि दोघेहि अभेद | पुरुषार्थविषीं ॥२५॥

हनुमंतास बोलिजे प्राणनाथ | येणें गुणें हा समर्थ |

प्राणेंविण सकळ वेर्थ | होत जातें ॥२६॥

मार्गें मृत्य आला हनुमंता | तेव्हां वायो रोधला

होता | सकळ देवांस आवस्ता | प्राणांत मांडलें ॥२७॥

देव सकळ मिळोन | केलें वायूचें स्तवन |

वायो प्रसन्न होऊन | मोकळें केलें ॥२८॥

म्हणोनि प्रतापी थोर | हनुमंत ईश्वरी अवतार |

याचा पुरुषार्थ सुरवर | पाहातचि राहिले ॥२९॥

देव कारागृहीं होते | हनुमंतें देखिलें अवचितें |

संहार करुनी लंकेभोंवतें | विटंबून पाडिलें ॥३०॥

उसिणें घेतलें देवांचें | मूळ शोधिलें राक्षसांचें |

मोठें कौतुक पुच्छ्यकेताचें | आश्चर्य वाटे ॥३१॥

रावण होता सिंहासनावरी | तेथें जाऊन ठोंसरे

मारी | लंकेमध्ये निरोध करी | उदक कैचें ||३२||

देवास आधार वाटला | मोठा पुरुषार्थ देखिला |

मनामध्ये रघुनाथाला | करुणा करिती ||३३||

दैत्य आवघे संहारिले | देव तत्काळ सोडिले |

प्राणीमात्र सुखी जाले | त्रयलोक्यवासी ||३४||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

वायोस्तवननिरुपणनाम समास सहावा || १६.६ ||

दशक १६ समास ६ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] प्राण अपान व्यान उदान समान वायु ६.३- शरीरात हे मुख्य ५ प्राण आहेत[२]नाग कूर्म कर्कश वायो देवदत्त धनंजयो६.४-नाग,कूर्म, कृकल, देवदत्त,धनंजय हे ५ उपप्राण[३] खेचरकुळ ६.८-पक्षी समुदाय [४] लोककाजा ६.११- लोकांच्या कामासाठी,कल्याणासाठी[५] बेंचाड ६.१३- गुंता [६] केवीकळे ६.१३- कसा कळणार[७] नीरा सरिसे ६.१४- पावसा बरोबर [८]वायोस्वरुप विचार ६.१९- हे सर्व देव वायुस्वरुप असतात,[९] ऐसा हा समर्थ पवन ६.२४- असा हा सामर्थ्यशाली पवनपुत्र हनुमंत होय.

येथे २४ते३४ व्या ओवीपर्यंत ११ वा रुद्र हनुमंताची स्तुति आहे.

दशक १६ समास ७ : महद्भूतनिरूपण

समास सातवा : महद्भूतनिरूपण ॥ १६.७ ॥

॥श्रीराम॥ पृथ्वीचें मूळ जीवन | जीवनाचें मूळ

अग्नि | अग्नीचें मूळ पवन | मागां निरोपिलें ॥१॥

आतां ऐका पवनाचें मूळ | तो हा अंतरात्माचि

केवळ | अत्यंतचि चंचळ | सकळांमधें ॥२॥

तो येतो जातो दिसेना | स्थिर होऊन बैसेना |

ज्याचें रूप अनुमानेना | वेदश्रुतीसी ॥३॥

मुळीं मुळींचें स्फुर्ण | तेंचि अंतरात्म्याचें लक्षण |

जगदेश्वरापासून त्रिगुण | पुढें जालें ॥४॥

त्रिगुणापासून जालीं भूतें | पावलीं पष्ट दशेतें |

त्या भूतांचें स्वरूप तें | विवेकें वोळखावें ॥५॥

त्यामधें मुख्य आकाश | चौ भूतामधें विशेष |

याच्या प्रकाशें प्रकाश | सकळ कांहीं ॥६॥

येक विष्णु महद्भूत | ऐसा भूतांचा संकेत |

परंतु याची प्रचीत | पाहिली पाहिजे ॥७॥

विस्तारें बोलिलीं भूतें | त्या भूतांमधें व्यापक तें |

विवरोन पाहातां येतें | प्रत्ययासी ॥८॥

आत्मयाच्या चपळपणापुढें | वायो तें किती बापुडें |

आत्म्याचें चपळपण रोकडें | समजोन पाहावें ॥९॥

आत्म्यावेगळें काम चालेना | आत्मा दिसेना ना

आडळेना | गुप्तरूपें विचार नाना | पाहोन सोडी ॥१०॥

पिंड ब्रह्मांड व्यापून धरिलें | नाना शरीरीं विळासलें |

विवेकी जनासी भासलें | जगदांतरी ॥११॥

आत्म्याविण देह चालती | हें तों न घडे कल्पांतीं |

अष्टधा प्रकृतीच्या वेक्ती | रूपासी आल्या ॥१२॥

मूळापासून सेवटवरी | सकळ कांहीं आत्माच करी |

आत्म्यापैलीकडे निर्विकारी | परब्रह्म तें ॥१३॥

आत्मा शरीरीं वर्ततो | इंद्रियेंग्राम चेष्टवितो |

नाना सुखदुःखें भोगितो | देह्यात्मयोगें ॥१४॥

सप्तकंचुक हें ब्रह्मांड | त्यामधें सप्तकंचुक पिंड |

त्या पिंडामधें आत्मा जाड | विवेकें वोळखा ॥१५॥

शब्द ऐकोन समजतो | समजोन प्रत्योत्तर देतो |

कठीण मृद सीतोष्ण जाणतो | त्वचेमध्ये ||१६||

नेत्रीं भरोनी पदार्थ पाहाणें | नाना पदार्थ

परीक्षणें | उंच नीच समजणें | मनामध्ये ||१७||

क्रूरदृष्टी सौम्यदृष्टी | कपटदृष्टी कृपादृष्टी |

नाना प्रकारींच्या दृष्टी | भेद जाणे ||१८||

जिव्हेमध्ये नाना स्वाद | निवडूं जाणे भेदाभेद |

जें जें जाणें तें तें विशद | करुनी बोले ||१९||

उत्तम अन्नाचे परिमळ | नाना सुगंध परिमळ |

नाना फळांचे परिमळ | घ्राणइंद्रियें जाणे ||२०||

जिव्हेनें स्वाद घेणें बोलणें | पाणीइंद्रियें घेणें

देणें | पादइंद्रियें येणें जाणें | सर्वकाळ ||२१||

शिस्रइंद्रियें सुरतभोग | गुदइंद्रियें मळोत्सर्ग |

मनेंकरुनी सकळ सांग | कल्पून पाहे ||२२||

ऐसें व्यापार परोपरी | त्रिभुवनीं येकलाचि करी |

त्याची वर्णावया थोरी | दुसरा नाहीं ||२३||

त्याविण दुसरा कैचा | जे महिमा सांगावा त्याचा |

व्याप आटोप आत्मयाचा | न भूतो न भविष्यति ॥२४॥

चौदा विद्या चौसष्टी कळा | धूर्तपणाच्या नाना कळा |

वेद शास्त्र पुराण जिह्वाळा | तेणेंविण कैचा ॥२५॥

येहलोकीचा आचार | परलोकीं सारासारविचार |

उभय लोकींचा निर्धार | आत्माच करी ॥२६॥

नाना मतें नाना भेद | नाना संवाद वेवाद |

नाना निश्चय भेदाभेद | आत्माच करी ॥२७॥

मुख्य तत्व विस्तारलें | तेणें तयास रूप आणिलें |

येणेंकरितां सार्थक जालें | सकळ कांहीं ॥२८॥

लिहिणें वाचणें पाठांतर करणें | पुसणें सांगणें अर्थ

करणें | गाणें वाजवणें नाचणें | आत्म्याचकरितां ॥२९॥

नाना सुखें आनंदतो | नाना दुःखें कष्टी होतो |

देह धरितो आणी सोडितो | नाना प्रकारें ॥३०॥

येकलाचि नाना देह धरी | येकलाचि नटे परोपरी |

नट नाट्यकळा कुसरी | त्याविण नाहीं ॥३१॥

येकलाचि जाला बहुरूपी | बहुरूपी बहुसाक्षपी |

बहुरूपें बहुप्रतापी | आणी लंडी ||३२||

येकलाचि विस्तारला कैसा | पाहे बहुविध

तमासा | दंपत्येंविण कैसा | विस्तारला ||३३||

स्त्रियांस पाहिजे पुरुष | पुरुषासी पाहिजे

स्त्रीवेष | ऐसा आवडीचा संतोष | परस्परें ||३४||

स्थूळाचें मूळ तें लिंग | लिंगामधें हें

प्रसंग | येणें प्रकारें जग | प्रत्यक्ष चाले ||३५||

पुरुषांचा जीव स्त्रियांची जीवी | ऐसी होते उठाठेवी |

परी या सूक्ष्माची गोवी | समजली पाहिजे ||३६||

स्थूळांकरितां वाटे भेद | सूक्ष्मी आवघेंचि

अभेद | ऐसें बोलणें निरुध | प्रत्यया आलें ||३७||

बायकोनें बायकोस भोगिलें | ऐसें नाही किं घडलें |

बायकोस अंतरी लागलें | ध्यान पुरुषाचें ||३८||

स्त्रीसी पुरुष पुरुषास वधु | ऐसा आहे हा समंधु |

याकारणें सूक्ष्म संवादु | सुक्ष्मींच आहे ||३९||

पुरुषइच्छेमधें प्रकृती | प्रकृतीमधें पुरुषवेत्ती |

प्रकृतीपुरुष बोलती | येणें न्यायें ॥४०॥

पिंडावरून ब्रह्मांड पाहावें | प्रचीतीनें प्रचीतीस

घ्यावें | उमजेना तरी उमजावें | विवरविवरो ॥४१॥

द्वैतइच्छा होते मुळीं | तरी ते आली भूमंडळीं |

भूमंडळीं आणी मुळीं | रुजु पाहावें ॥४२॥

येथें मोठा जाला साक्षेप | फिटला श्रोतयांचा

आक्षेप | जे प्रकृतीपुरुषाचें रूप | निवडोन गेलें ॥४३॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

महद्भूतनिरूपणनाम समास सातवा ॥ १६.७ ॥

दशक १६ समास ७ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]मुळींचे स्फुर्ण ७.४-परब्रह्माचे स्फुरण [२] विळासले
 ७.११- विलसत असतो [३] इंद्रियेग्राम ७.१४- इंद्रियसमूह
 [४] चेष्टवितो ७.१४- चेतना देतो [५] शिस्र इंद्रिये सुरतभोग
 ७.२२- जननेंद्रियानी काम भोग [६] निरुध ७.३७-
 निश्वयात्मक [७] स्त्रीसी पुरुष पुरुषासवधु ऐसा आहे हा
 समंधु, याकारणे सूक्ष्म संवादु सुक्ष्मींच आहे ७.३९- स्त्रीस
 पुरुष व पुरुषास स्त्री हवी,असा संबंध (पुनरुत्पत्तिसाठी)
 असतो. या सूक्ष्म संवादाचे मूळ सूक्ष्म देहात म्हणजेच
 वासनेत आहे[८] प्रकृतीमध्ये पुरुषवेत्की ७.४०- प्रकृतीमध्ये
 व्यक्त जाणिव तो पुरुष होय.

दशक १६ समास ८ : आत्मारामनिरूपण

समास आठवा : आत्मारामनिरूपण ॥ १६.८ ॥

॥श्रीराम॥ नमूं गणपति मंगळमूर्ती | जयाचेनि मति-
स्फूर्ती | लोक भजती स्तवन करिती | आत्मयाचें ॥१॥

नमूं वैखरी वागेश्वरी | अभ्यांतरीं प्रकाश

करी | नाना भरोवरी विवरी | नाना विद्या ॥२॥

सकळ जनांमधें नाम | रामनाम उत्तमोत्तम |

श्रम जाउनी विश्राम | चंद्रमौळी पावला ॥३॥

नामाचा महिमा थोर | रूप कैसें उत्तरोत्तर |

परात्पर परमेश्वर | त्रैलोक्यधर्ता ॥४॥

आत्माराम चहुंकडे | लोक वावडे जिकडे

तिकडे | देहे पडे मृत्य घडे | आत्मयांविण ॥५॥

जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा | जगदात्मा विश्वात्मा

गुप्तात्मा|आत्मा अंतरात्मा*सूक्ष्मात्मा |देवदानवमानवीं॥६॥

सकळ मार्ग चालती बोलती | अवतारपंगतीची

गती | आत्म्याकरितां होती जाती | ब्रह्मादिक ॥७॥

नादरूप जोतीरूप | साक्षरूप सत्तारूप |

चैतन्यरूप सस्वरूप | द्रष्टारूप जाणिजे ॥८॥

नरोत्तमु विरोत्तमु | पुरुषोत्तमु रघोत्तमु |

सर्वोत्तमु उत्तमोत्तमु | त्रैलोक्यवासी ॥९॥

नाना खटपट आणी चटपट | नाना लटपट आणी

झटपट | आत्मा नस्तां सर्व सपाट | चहुंकडे ॥१०॥

आत्म्याविण वेडें कुडें | आत्म्याविण मडें बापुडें |

आत्म्याविण थडें रोकडें | शरीराचें ॥११॥

आत्मज्ञानी समजे मनीं | पाहे जनी आत्मयांलागुनी |

भुवनी अथवा त्रिभुवनीं | आत्म्याविणें वोस ॥१२॥

परम सुंदर आणि चतुर | जाणे सकळ सारासार |

आत्म्याविण अंधकार | उभय लोकीं ॥१३॥

सर्वांगीं सिद्ध सावध | नाना भेद नाना वेध |

नाना खेद आणी आनंद | तेणेंचिकरितां ॥१४॥

रंक अथवा ब्रह्मादिक | येकचि चालवी अनेक |

पाहावा नित्यानित्यविवेक | कोण्ही येकें ॥१५॥

ज्याचे घरी पद्मिणी नारी | आत्मा तंवरी आवडी

धरी | आत्मा गेलियां शरीरीं | तेज कैचें ||१६||

आत्मा दिसेना ना भासेना | बाह्याकारें अनुमानेना |

नाना मनाच्या कल्पना | आत्मयांचेनी ||१७||

आत्मा शरीरीं वास्तव्य करी | आवघें ब्रह्मांड विवरी भरी |

वासना भावना परोपरीं | किती म्हणोनि सांगाव्या ||१८||

मनाच्या अनंत वृत्ती | अनंत कल्पना धरिती |

अनंत प्राणी सांगो किती | अंतर त्यांचें ||१९||

अनंत राजकारणें धरणें | कुबुद्धि सुबुद्धि विवरणें |

कळों नेदणें चुकावणें | प्राणीमात्रांसी ||२०||

येकास येक*जपती टपती | येकास येक खपती

लपती | शत्रुपणाची स्थिती गती | चहुंकडे ||२१||

पृथ्वीमधें परोपरीं | येकास येक सिंतरी |

कित्तेक भक्त परोपरीं | परोपकार करिती ||२२||

येक आत्मा अनंत भेद | देहेपरत्वे घेती स्वाद |

आत्मा ठाईचा अभेद | भेदहि धरी ||२३||

पुरुषास स्त्री पाहिजे | स्त्रीस पुरुष पाहिजे |

नवरीस नवरी पाहिजे । हें तों घडेना ॥२४॥

पुरुषाचा जीव स्त्रीयांची जीवी । ऐसी नाहीं उठाठेवी ।

विषयसुखाची गोवी । तेथें भेद आहे ॥२५॥

ज्या प्राण्यास जो आहार । तेथेंचि होती तत्पर ।

पशूचे आहारीं नर । अनादरें वर्तती ॥२६॥

आहारभेद देहेभेद । गुप्त प्रगट उदंड भेद ।

तैसाचि जाणावा आनंद । वेगळाला ॥२७॥

सिंधु भूगर्भीचीं नीरें । त्या नीरामधील शरीरें ।

आवर्णोदकीचीं जळचरें । अत्यंत मोठी ॥२८॥

सूक्ष्म दृष्टीं आणितां मना । शरीराचा अंत लागेना ।

मा तो अंतरात्मा अनुमाना । कैसा येतो ॥२९॥

देह्यात्मायोग शोधून पाहिला । तेणें कांहीं अनु-

मानला । स्थूळ सूक्ष्माचा गल्बला । गथागोवी ॥३०॥

गथागोवी उगवाव्याकारणें । केलीं नाना निरूपणें ।

अंतरात्मा कृपाळुपणें । बहुतां मुखें बोलिला ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे आत्मराम-

निरूपणनाम समास आठवा ॥ १६.८ ॥

दशक १६ समास ८ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१]*सूक्ष्मात्मा ८.६- 'सर्वात्मा' होते त्याचे 'सूक्ष्मात्मा' केले.
 [२] थडे ८.११- थडगे [३] येकास यक* ८.२१- मु.दोष [४] पुरुषास स्त्री पाहिजे | स्त्रीस पुरुष पाहिजे |नवरीस नवरी पाहिजे | हें तों घडेना ॥ ८.२४-स्त्रीला नवरी हवी असं काही घडत नाही असा याचा अर्थ असला तरी आजरोजी समलिंगी उपभोगास मान्यता मिळत आहे. (पुनरुत्पत्तीद्वारे या विश्वाचे रहाटगाडगे चालू राहणे अपेक्षित आहे [पहा १७.२.३२],केवळ वासनापूर्ति एवढाच एक हेतु ठेवणे हे विकृत होय.)[५] देहात्मायोग ८.३०- कार्यासाठी देह आणि आत्मा यांचा संयोग. श्रीराम !

दशक १६ समास ९ : नानाउपासनानिरुपण

समास नववा : नानाउपासनानिरुपण ॥ १६.९ ॥

॥श्रीराम॥ पृथ्वीमधें लोक नाना । त्यांस नाना

उपासना । भावार्थें प्रवर्तले भजना।ठाईं ठाईं॥१॥

आपुल्या देवास भजती । नाना स्तुती स्तवनें

करिती । जे जे निर्गुण म्हणिती । उपासनेसी ॥२॥

याचा कैसा आहे भाव । मज सांगिजे अभिप्राव ।

अरे हा स्तुतीचा स्वभाव । ऐसा आहे ॥३॥

निर्गुण म्हणिजे बहुगुण । बहुगुणी अंतरात्मा जाण ।

सकळ त्याचे अंश हें प्रमाण । प्रचित पाहा ॥४॥

सकळ जनास मानावें तें । येका अंतरात्म्यास

पावतें । अधिकारपरत्वे तें । मान्य कीजे ॥५॥

श्रोता म्हणे हा अनुमान । मुळीं घालावें जीवन ।

तें पावे पानोपान । हे सध्या प्रचिती ॥६॥

वक्ता म्हणे तुळसीवरी । उदक घालावें पात्रभरी ।

परी न थिरे निमिषभरी । भूमीस भेदे ॥७॥

थोरा वृक्षास कैसें करावें । सेंड्या पात्र कैसें

न्यावें | याचा अभिप्राव देवें | मज निरोपावा ॥८॥

प्रजन्याचें उदक पडतें | तें तों मुळाकडे येतें |

हातचि पावेना तेथें | काये करिती ॥९॥

सकळास मूळ सांपडे | ऐसें पुण्य कैचें

घडे | साधुजनाचें पवाडे | विवेकीं मन ॥१०॥

तथापी वृक्षांचेनि पडिपाडें | जीवन घालितां कोठें

पडे | ये गोष्टीचें सांकडें | कांहींच नाहीं ॥११॥

मागील आशंकेचें निर्शन | होतां जालें समाधान |

आतां गुणास निर्गुण | कैसे म्हणती ॥१२॥

चंचळपणें विकारलें | सगुण ऐसें बोलिलें |

येर तें निर्गुण उरलें | गुणातीत ॥१३॥

वक्ता म्हणे हा विचार | शोधून पाहावें सारासार |

अंतरीं राहातां निर्धार | नांव नाहीं ॥१४॥

विवेकेचि तो मुख्य राजा | आणी सेवकाचें नांव

राजा | याचा विचार समजा | वेवाद खोटा ॥१५॥

कल्पांतप्रळई जें उरलें | तें निर्गुण ऐसें बोलिलें |

येर तें अवघेंचि जालें | मायेमधें ॥१६॥

सेना शाहार बाजार | नाना यात्रा लाहानथोर |

शब्द उठती अपार | कैसे निवडावे ॥१७॥

काळामधें प्रज्यन्यकाळ | मध्यरात्रीं होतां निवळ |

नाना जीव बोलती सकळ | कैसे निवडावे ॥१८॥

नाना देश भाषा मतें | भूमंडळीं असंख्यातें |

बहु ऋषी बहु मतें | कैसीं निवडावीं ॥१९॥

वृष्टि होतांच अंकुर | सृष्टीवरी निघती अपार |

नाना तरु लाहानथोर | कैसे निवडावे ॥२०॥

खेचरें भूचरें जळचरें | नानाप्रकारींचीं शरीरें |

नाना रंग चित्रविचित्रें | कैसीं निवडावीं ॥२१॥

कैसें दृश्य आकारलें | नानापरीं विकारलें |

उदंडचि पैसावलें | कैसें निवडावें ॥२२॥

पोकळीमधें गंधर्वनगरें | नाना रंग लाहानथोरें |

बहु वेक्ति बहु प्रकारें | कैसीं निवडावीं ॥२३॥

दिवसरजनीचे प्रकार | चांदिणें आणी अंधकार |

विचार आणी अविचार | कैसा निवडावा ||२४||

विसर आणी आठवण | नेमस्त आणी बाष्कळपण |

प्रचित आणी अनुमान | येणें रीतीं ||२५||

न्याय आणी अन्याय | होय आणी न होये |

विवेकेंविण काये | उमजों जाणे ||२६||

कार्यकर्ता आणी निकामी | शूर आणि कुकर्मी |

धर्मी आणी अधर्मी | कळला पाहिजे ||२७||

धनाढ्य आणि दिवाळखोर | साव आणि तश्कर |

खरें खोटें हा विचार | कळला पाहिजे ||२८||

वरिष्ठ आणी कनिष्ठ | भ्रष्ट आणी अंतरनिष्ठ |

सारासार विचार पष्ट | कळला पाहिजे ||२९||

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे

नाना उपासनानिरूपणनाम समास नववा || १६.९ ||

दशक १६ समास ९ मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ व टिपा-

[१] पडिपाडें ९.११- दृष्टांताने [२] अंतरी राहातां निर्धार
९.१४- अंतः करणात निर्धार झाल्यावर 'निर्गुण' असे नांवहि
उरत नाही. [३] पोकळीमधें गंधर्वनगरे ९.२३- अवकाशात

ढगांचे विलोभनीय आकार होतात.[४]सेवकाचे नांव राजा
९.१५-सेवकाचे नांव राजा आहे म्हणून काही तो खरा राजा
होत नसतो तसं विवेकाने सगुण-निर्गुण याची फारकत
करावी.उगीच वाद करूं नये हेच खरं.

दशक १६ समास १० : गुणभूतनिरूपण

समास दहावा : गुणभूतनिरूपण ॥ १६.१० ॥

॥श्रीराम॥ पंचभूतें चाले जग । पंचभूतांची
 लगबग । पंचभूतें गेलियां मग । काये आहे ॥१॥
 श्रोता वक्त्यास बोले । भूतांचे महिमे वाढविले ।
 आणि त्रिगुण कोठें गेले । सांगा स्वामी ॥२॥
 अंतरात्मा पांचवे भूत । त्रिगुण त्याचें
 अंगभूत । सावध करूनियां चित्त । बरें पाहें ॥३॥
 भूत म्हणिजे जितुकें जालें । त्रिगुण जाल्यांत
 आले । इतुकेन मूळ खंडलें । आशंकेचें ॥४॥
 भूतांवेगळें कांहीं नाहीं । भूतजात हें सर्वही ।
 येकावेगळें येक कांहीं । घडेचिना ॥५॥
 आत्म्याचेनी जाला पवन । पवनाचेन प्रगटे
 अग्र । अग्नीपासून जीवन । ऐसें बोलती ॥६॥
 जीवन आवघें डबाबिलें । तें रविमंडळें आळलें ।
 वन्ही वायोचेन जालें । भूमंडळ ॥७॥
 वन्ही वायो रवी नस्तां । तरी होते उदंड सीतळता ।

ते सीतळतेमधें उष्णता | येणें न्यायें ॥८॥

आवघें वर्मासी वर्म केलें | तरीच येवढें फांपावलें |

देहेमात्र तितुकें जालें | वर्माकरितां ॥९॥

आवघें सीतळचि असतें | तरी प्राणीमात्र मरोनी

जातें | आवघ्या उष्णेंचि करपते | सकळ कांहीं ॥१०॥

भूमंडळ आळोन गोठलें | तें रविकिर्णे वाळोन गेलें |

मग सहजचि देवें रचिलें | उपायासी ॥११॥

म्हणोनि केला प्रज्यन्यकाळ | थंड जालें भूमंडळ |

पुढें उष्ण कांहीं सीतळ | सीतकाळ जाणावा ॥१२॥

सीतकाळें कष्टले लोक | कर्पोन गेलें वृक्षादिक |

म्हणौन पुढें कौतुक | उष्णकाळाचें ॥१३॥

त्याहिमधें प्रातःकाळ | माध्यानकाळ*सायंकाळ |

सीतकाळ उष्णकाळ | निर्माण केले ॥१४॥

ऐसें येकामागें येक केलें | विलेनें नेमस्त

लाविलें | येणेंकरितां जगले | प्राणीमात्र ॥१५॥

नाना रसें रोग कठिण | म्हणोनी औषधी केल्या

निर्माण | परंतु सृष्टीचें विवरण | कळलें पाहिजे ||१६||

देहेमूळ रक्त रेत | त्या आपाचे होती दात |

ऐसीच भूमंडळीं प्रचित | नाना रत्नांची ||१७||

सकळांसी मूळ जीवन बांधा | जीवनें चाले सकळ

धंदा | जीवनेंविण हरिगोविंदा | प्राणी कैचे ||१८||

जीवनाचें मुक्ताफळ | शुक्रासारिखें सुढाळ |

हिरे माणिके इंद्रनीळ | ते जळें जाले ||१९||

महिमा कोणाचा सांगावा | जाला कर्दमुचि आघवा |

वेगळवेगळु निवडावा | कोण्या प्रकारें ||२०||

परंतु बोलिलें कांहींयेक | मनास कळावया विवेक |

जनामधें तार्किक लोक | समजती अघवें ||२१||

अवघें समजलें हें घडेना | शास्त्रांशास्त्रांसीं पडेना |

अनुमानें निश्चय होयेना | कांहींयेक ||२२||

अगाध गुण भगवंताचे | शेष वर्णू न शके

वाचें | वेदविधी तेहि काचे | देवेंविण ||२३||

आत्माराम सकळां पाळी | अवघें त्रयलोक्य

सांभाळी | तया येकेंविण धुळी | होये सर्वत्रांची ॥२४॥

जेथें आत्माराम नाही | तेथें उरों न शके कांहीं |

त्रयलोकीचे प्राणी सर्वहि | प्रेतरूपी ॥२५॥

आत्मा नस्तां येती मरणें | आत्म्याविण कैचें

जिणें | बरा विवेक समजणें | अंतर्यामीं ॥२६॥

समजणें जें विवेकाचें | तेंहि आत्म्याविण कैचें |

कोणीयेकें जगदीशाचें | भजन करावें ॥२७॥

उपासना*प्रगट जाली | तरी हे विचारणा कळली |

याकारणें पाहिजे केली | विचारणा देवाची ॥२८॥

उपासनेचा मोठा आश्रयो | उपासनेविण निराश्रयो |

उदंड केलें तरी तो जयो | प्राप्त नाहीं ॥२९॥

समर्थाची नाहीं पाठी | तयास भलताच कुटी |

याकारणें उठाउठी | भजन करावें ॥३०॥

भजन साधन अभ्यास | येणें पाविजे परलोकास |

दास म्हणे हा विश्वास | धरिला पाहिजे ॥३१॥

इति श्रीदासबोधे गुरुशिष्यसंवादे गुणभूतनिरूपणनाम

समास दहावा ॥ १६.१० ॥ दशक सोळावा समाप्त ॥

दशक १६ समास १० मधील कठीण शब्दांचे / चरणांचे अर्थ
व टिपा-

[*]माध्यानकाळा,उपसना १०.१४ व २८-मु.दोष [१] जीवन
आवघे डबाबिलें १०.७- सर्वत्र पाणी डबडबून आले.[२]
विलेने १०.१५- क्रमाने, विल्हेवारीनें [३] जीवनाचे
मुक्ताफळ १०.१९- पाण्याचे मोती होतात.[४] सुढाळ
१०.१९- पाणीदार,तेजस्वी.[५] अघवे १०.२१-
अवघे,सर्वच.[६] देवेंविण १०.२३- अंतरात्म्याशिवाय.

१]प.पू.कल्याणस्वामींच्या हस्तलिखितावरुन छापलेल्या शके १९२९ सालच्या दुसऱ्या आवृत्तिवरुन सदर दासबोधाची तळटिपांसह संगणकावृत्ति तयार करुन,या संगणक आवृत्तिचे इतरांनी छापलेल्या प्रतींबरोबर तुलना करुन ती निर्दोष करण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला आहे.

२] दशक व समासांची नांवे शक्यतोवर मूळ प्रतीत जी आहेत तीच ठेवली आहेत.परंतु काही नांवात थोडासा बदल केला आहे. अमूक नावाचा दशक/समास असं प्रत्येकवेळी सांगण्याची आवश्यकता नाही,म्हणून नावांबरोबर जोडलेला 'नाम' हा 'नावाचा'या अर्थाचा शब्द वगळला आहे.वाचकांनी या किरकोळ दुरुस्त्यासाठी क्षमा करावी.ज्या नावात बदल केला आहे ते शब्द तारांकित केले आहेत.त्याचं विवरण तळटिपात दिले आहे.

३] पुनरावृत्त नावापुढे दशकक्रमांक व समास क्रमांक दिले असून ,प्रत्येक समासाचा पान क्रमांक अनुक्रमणिकेत माहितीसाठी दिले आहेत.तसेच तळटिपात प्रत्येक शब्दांसमोर समासक्रमांक व ओवीक्रमांक दिले आहेत.यामुळे हवा तो समास,ओवी व शब्द शोधणे सुलभ होईल

४] दासबोधात आलेले संस्कृत श्लोकांना अनुक्रमांक दिले आहेत. श्लोकापुढील अंक त्या समासातील श्लोकांची संख्या दर्शवतो-इति स.भ.पु.ज्ञा.कुलकर्णी,पुणे.]